

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Bakı Dövlət Universiteti

*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq
fakültəsinin əyani şöbəsinin IV kurs,
1360-cı qrup tələbəsi Nəbiyev
Ələkbər Zeynalabdin oğlunun
“Cinayət - prosessual hüquq”
fənnindən*

*“Məhkəmə baxışı mərhələsinin cinayət prosesində
rolu və əhəmiyyəti”*

mövzusunda

BURAXILIŞ İŞİ

Kafedra: *Cinayət prosesi*

Kafedra müdiri: *H.e.d F.Abbasova*

Elmi rəhbər: *Dos. Cabir Xəlilov*

BAKİ – 2011

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL: Cinayət prosesinin mərhələləri sistemində məhkəmə baxışı mərhələsinin əhəmiyyəti və məqsədi.....	10
II FƏSİL: Məhkəmə baxışının açılışı.....	16
III FƏSİL: Məhkəmə istintaqı və məhkəmə çıxışları.....	33
IV FƏSİL: Yekun məhkəmə qərarının çıxarılması.....	43
NƏTİCƏ	44
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	46

*Dövlət iki şeydən sarsıla bilər:
günahsız cəza verildikdə, cinayətkar
cəzasız qaldıqda.*

H.Əliyev

HEYDƏR ƏLİYEV

Ümumilli lider

GİRİŞ

Məhkəmə baxışı cinayət prosesinin mərhələləri sistemində özünəməxsus və əvəzolunmaz yerə malikdir. Belə ki, məhkəmə baxışı cinayət prosesinin mərkəzi mərhələsi olub, cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin əsas vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Məhkəmə baxışında cinayət işinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara mahiyyəti üzrə baxılır və şəxsin cinayət törətməkdə təqsirli olub - olmaması haqqında məsələ həll edilir. Məhkəmə baxışı ibtidai araşdırma materiallarının yoxlanılması ilə bitmir. Məhkəmə baxışının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman aşkarlıq və çəkişmə şəraitində tərəflərin fəal iştirakı ilə, məhkəməyədək icraat zamanı toplanmış və məhkəmə iclasında yeni təqdim olunmuş sübutların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi əsasında hökm və ya digər yekun məhkəmə qərarı çıxarılır. Buraxılış işi cinayət prosesinin bir mərhələsi kimi məhkəmə baxışının əhəmiyyətini və rolunu, cinayət prosesinin digər mərhələləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, həmin mərhələlər içərisində xüsusi çəkisini və istiqamətini bilavasitə tədqiq edir. Buraxılış işi struktur etibarilə girişdən, dörd fəsildən və nəticə hissəsindən ibarətdir. *Birinci fəsildə* cinayət prosesinin mərhələlərinin qısaca anlayışı, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi, bu əlaqələrin nədə ifadə olunması, məhkəmə baxışının cinayət prosesinin əsas mərhələsi kimi əhəmiyyətindən və məqsədindən söhbət açılır. Həmçinin bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinə həyata keçirən məhkəmələr göstərilir. *İkinci fəsildə* məhkəmə baxışının açılışının ümumi qanunauyğunluqları, hakimin göstərişləri, cinayət prosesi iştirakçılarının məhkəmə prosesində iştirakı, onların məhkəmə baxışına gəlməməsinin nəticələri, tərəflərin etirazları kimi bir sıra məsələlər işıqlandırılır. *Üçüncü fəsil* məhkəmə istintaqının aparılması qaydasını, tərəflərin dindirilməsi və digər prosessual hərəkətlərin aparılması qaydasını və zərurətini, tərəflərin çıxışlarını, replikaları, təqsirləndirilən şəxsin son sözünü özündə ehtiva edir. *Dördüncü fəsildə* yekun məhkəmə qərarının çıxarılması qaydası, bu zaman nəzərə

alınmalı olan hallar, qanunvericinin tələbləri, hakimlərin müşavirəsinin gizliliyi bir prinsip kimi şərh edilmişdir.

I FƏSİL

CINAYƏT PROSESİNİN MƏRHƏLƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ MƏHKƏMƏ BAXIŞI MƏRHƏLƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDİ

Cinayət prosesi mərhələlərin köməyi ilə sistemə gətirib çıxarılmışdır. Cinayət prosesinin mərhələsi — spesifik hədəflərlə və məsələlərlə, iştirakçıların dairəsilə, müddətlərlə, hərəkətlərlə və hüquqi münasibətlərlə, qərarlarla (həllərlə) və sənədlərlə səciyyələnən nisbətən sərbəst və lazım onun hissəsidir. Hər bir cinayət işi üzrə icraat bir neçə mərhələdən keçir. Bu mərhələlərdən hər biri cinayət mühakimə icraatı qarşısında duran ümumi vəzifələrindən irəli gələn konkret vəzifələrə malik olmaqla cinayət-prosessual hərəkətlərin, prosessual münasibətlərin və bunların prosessual cəhətdən rəsmiyyətə salınmasının xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur¹. Bütünlükdə cinayət prosesi ayrı-ayrı müstəqil mərhələlərin məcmuyundan ibarətdir ki, onların hər birinin qarşısında duran vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsi nəticə etibarilə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin (CPM – in 8-ci maddəsi) həyata keçirilməsinə xidmət edir. Lakin burada bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, prosesin hər bir mərhələsində yerinə yetirilən vəzifələr bu mərhələyə xas olan spesifik üsullarla həyata keçirilir; nəticədə həmin vəzifələrin sistem halında yerinə yetirilməsi cinayət prosesində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini təmin edir. Məlum olduğu kimi, bütünlükdə cinayət prosesinin mərhələlərini cinayət işinin həmin mərhələlərdən keçib – keçməməsi ilə əlaqədar olaraq iki qrupa bölmək olar: məcburi və fakultativ mərhələlər. Məcburi mərhələlər elə mərhələdir ki, cinayət işi ondan əvvəlki mərhələdə xitam edilməmişsə, həmin mərhələni mütləq keçməlidir. Buraya cinayət işi başlama, xüsusi ittihamlı işlər istisna olmaqla məhkəməyədək araşdırma, məhkəmə baxışı kimi mərhələlər aiddir. Fakultativ mərhələlərə isə məhkəmələrin

hökmlər və qərarlarına apellyasiya və kassasiya qaydasında yenidən baxılması və yeni açılmış hallar üzrə icraat kimi mərhələlər aiddir.

¹Mövsümov.C.H.Azərbaycan SSR cinayət prosesi.Bakı: Maarif, 1980.Səh.18

²B. В. ВАНДЫШЕВ. УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС .Курс лекций. СПб.: Питер, 2002. стр.7
Hökmün icrası mərhələsinə gəldikdə isə hüquq ədəbiyyatında çox düzgün qeyd edildiyi kimi, onu fakultativ mərhələlər sisteminə aid etmək prosessual hüquq baxımından daha dəqiq olardı¹. Çünki elə hallar mümkündür ki, hökm çıxarılır lakin icra olunmur.

Cinayət prosesi 6 əsas və 2 müstəsna mərhələdən ibarətdir.1) cinayət işi başlama; 2) ibtidai istintaq və təhqiqat; 3) məhkəməyə vermək; 4) məhkəmə baxışı və hökmün çıxarılması; 5) apellyasiya icraatı (ikinci instansiya məhkəməsində icraat); 6) hökmün icra edilməsi.

İki müstəsna mərhələ isə: 1) məhkəmələrin hökm və ya qərarlarına kassasiya qaydasında yenidən baxılması; 2) yeni açılmış hallar üzrə icraatdan ibarətdir.

Cinayət işi başlama cinayət prosesinin ilkin mərhələsidir. Bu mərhələdə prokurorluq, istintaq və təhqiqat orqanları iş üzrə icraata başlamaq üçün kifayət qədər əsasların olmasını aydınlaşdırır və cinayət işi başlama və ya işə başlamayı rəddetmə haqqında məsələni həll edirlər.

Təhqiqat və ibtidai istintaq mərhələsi. Bu mərhələdə hadisənin bütün mühüm halları tam, hərtərəfli və obyektiv araşdırılır (cinayət hadisəsinin mövcudluğu, şəxsin təqsirliliyi, ziyanın xarakteri və miqdarı və digər hallar). İstintaq nəticəsində cinayət etməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsiri sübut edilərsə, müstəntiq ittiham aktını tərtib edir və prokurorun sanksiyasından sonra işlə birlikdə məhkəməyə göndərilir.

İşin məhkəməyə verilməsi mərhələsi. Bu mərhələdə işdə mahiyyəti üzrə məhkəmə iclasında baxmaq üçün kifayətedici faktiki məlumatların və hüquqi əsasların olub – olmaması yoxlanılır. İşin məhkəməyə verilməsi , bir qayda olaraq, prokuror tərəfindən təxirə salınmadan (cinayət işi ona daxil olduğu vaxtdan 5 gündən gec olmayaraq) aidiyyəti üzrə məhkəməyə göndərilir.

Məhkəmə baxışı və hökmün çıxarılması mərhələsi. Məhkəmə baxışı və hökmün çıxarılması mərhələsi cinayət prosesinin əsas mərhələlərindən biridir. Hüquq ədəbiyyatında bu mərhələ həlledici mərhələ kimi qeyd olunur. Bu işə bilavasitə bu mərhələnin təbiətindən irəli gəlir. Məhz məhkəmə baxışı və hökümün çıxarılması mərhələsində cinayət işi ilə bağlı son söz (qərar) deyilir. Onu da qeyd edək ki, bütün digər mərhələlər bu mərhələnin dəqiq və effektivliyinə xidmət edir. Cinayət prosesinin məhkəmə baxışı və hökmün çıxarılması mərhələsinin təyinatı və məqsədi haqqında digər mərhələlər haqqında qısa məlumat verildikdən sonra ətraflı bəhs ediləcək.

Apellyasiya icraatı mərhələsi. Birinci instansiya məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökümlərinin apellyasiya şikayəti və ya apellyasiya protesti üzrə ikinci instansiya məhkəməsində yoxlanmasıdır¹. Prosesin bu mərhələsində ikinci instansiya məhkəməsi hökmün qanuni və əsaslılığını yoxlayır və nəticəsindən asılı olaraq hökmü qüvvəsində saxlayır və ya ləğv edir, yaxud onda dəyişiklik edir.

Hökmün icrası mərhələsi. Hökm icrası qanuni qüvvəyə mindikdən sonra başlanır. Hökmün icra edilməsi hökmdə qeyd olunan nəticələrin və göstərişlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarlar dövlət adından çıxarılır və onun icrası məcburidir. Azərbaycan Respublikası Cinayət – Prosesual Məcəlləsinin 6, 506 və 507 – ci maddələrinə müvafiq olaraq, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı dövlət və ictimai müəssisə, idarə və təşkilatlar, həmçinin vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün məcburidir və ona görə də Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və tam həcmdə və eyni qaydada icra olunmalıdır.

Kassasiya qaydasında işlərə yenidən baxılması və yeni açılmış hallara görə işlərin təzələnməsi cinayət prosesinin **müstəsna mərhələsidir**². Məhkəmə kassasiya qaydasında işlərə yenidən baxılması mərhələsində birinci instansiya məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minmiş hökmlərinin, qəraradlarının və qərarlarının, habelə apellyasiya və yuxarı məhkəmələrin apellyasiya və kassasiya qaydasında çıxartdığı qəraradların və qərarların qanuniliyini və əsaslılığını

yoxlayır. Bu zaman işə yenidən baxılmasına cinayət prosesinin müvafiq iştirakçıları və ya vəzifəli şəxslərin protesti səbəb ola bilər.

¹Cəfərquliyev.M.Ə.Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi.Bakı: Qanun, 2008.Səh.19

²Рыжаков А.П. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – М.: «Издательство ПРИОР», 2007. Стр.298

Yeni açılmış hallara görə işlərin təzələnməsi isə qanuni qüvvəyə minmiş hökmün qanunsuz çıxarılmasına səbəb olan və məhkəməyə işin istintaqı və məhkəmə baxışı zamanı məlum olmayan yeni halların aşkar edilməsi ilə əlaqədar baş verir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti – dövlət hakimiyyətinin növlərindən və təhüquqlu qollarından biridir¹. Məhkəmə ədalət mühakiməsini həyata keçirən yeganə dövlət orqanıdır. Demək olar ki, o cinayət prosesual fəaliyyətin baş subyektı olmaqla işi həll etmə funksiyasını həyata keçirir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə baxışı cinayət prosesinin mərhələləri sistemində ən vacib yerlərdən birini tutur. Bir sözlə, məhkəmə baxışı mərhələsi cinayət prosesinin əsas və mərkəzi mərhələsidir. Məhkəmə cinayət prosesinin məhz bu mərhələsində cinayət işinə mahiyyəti üzrə baxır və təqsirləndirilən şəxsin cinayəti törətməkdə təqsirliliyi məsələsini qəti şəkildə həll edir. Məhkəmə baxışı özündən əvvəlki və sonra gələn mərhələlərdən ciddi fərqlənir. Cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaq və məhkəməyə vermə mərhələləri işə məhkəmədə baxılmasına xidmət edir. Cinayət prosesinin digər mərhələlərinin – apellyasiya, kassasiya və əlavə kassasiya mərhələlərinin vəzifəsi isə birinci instansiya məhkəməsində aparılmış məhkəmə baxışının və onun nəticəsində çıxarılmış hökmün və ya qərarın qanuni və əsaslı olmasını yoxlamaqdan ibarətdir. Bir vacib cəhətə də diqqət yetirək. Belə ki, cinayət prosesinin demokratik prinsiplərinin tam əksəriyyəti prosesin digər mərhələlərindən fərqli olaraq məhz məhkəmə baxışı mərhələsində daha geniş və tam həcmdə həyata keçirilir. Bu, məhkəmənin müstəsna səlahiyyətə malik olmasından və məhkəmə baxışının xüsusi prosesual formada aparılmasından irəli gəlir. Məhkəmə baxışı 5 müstəqil mərhələdən ibarətdir: 1) məhkəmə baxışının hazırlıq hissəsi; 2) məhkəmə istintaqı; 3) məhkəmə

çıxışları; 4) təqsirləndirilən şəxsin son sözü; 5) yekun məhkəmə qərarının çıxarılması.

¹Həsənov.E.H.Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları.Bakı: Azərneşr, 2009.Səh.155

Sadalanan hissələrdən hər biri ayrılıqda konkret vəzifələrə malik olmaqla biri digərini tamamlayır və məhkəmə baxışının vahid sistemini yaradır¹.

Ümumiyyətlə, bütün tarixi dövrlərdə məhkəmə baxışı mərhələsinə üstünlük verilərək onun obyektiv şəkildə aparılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti digər dövlət orqanlarından fərqli olaraq, əhaliyə ən çox yaxın olanıdır. Məhz bu hakimiyyət budağının fəaliyyəti əhalidə hüquq haqqında təsəvvürün formalaşmasında müstəsna rol oynayır². Məhkəmə baxışı açıqlıq, şifahilik, bilavasitəlik, mühakimə icraatında milli dil, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun təmin edilməsi prinsiplərinə riayət olunmaqla aparılır³. Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər. Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini (məhkəmə baxışını) Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirirlər:

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi;

¹Mövsümov.C.H. Sovet Cinayət Prosesi.Bakı: Maarif, 1989.Səh.63

²Əsgərov.Z.A. Konstitusiyə hüququ.DərslükBakı: Bakı Universiteti, 2006.Səh.434

³Azərbaycan SSR-in Xalq məhkəməsi haqqında12 may 1920 ci il Dekreti.Maddə 62

- hərbi məhkəmələr;
- Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- yerli iqtisad məhkəmələri; -
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi;
- apellyasiya məhkəmələri;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi .

Hər bir məhkəmənin səlahiyyət həddi qanunvericiliklə birbaşa tənzimlənir.

II FƏSİL

MƏHKƏMƏ BAXIŞININ AÇILIŞI

Cinayət – prosessual qanunvericilik tərəfindən məhkəmə baxışının açılması prosesi çox dəqiq işlənib və şərh edilmişdir¹. Məhkəmə öz iclasına başlayan kimi dərhal baxılacaq işin və ya başqa materialların araşdırılmasına başlaya bilməz. Bunun üçün bir sıra ilkin hərəkətlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin hərəkətlər də başlıca olaraq məhkəmə iclasında iştirak etməli olan şəxslərin gəlib-gəlmədiyinin, gəlmiş şəxslərin iştirakı ilə məhkəmə baxışının keçirilməsinin mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsinə, proses iştirakçılarına etirazlarının olub-olmadığının aydınlaşdırılmasına və onların həllinə, iclasda iştirak edən şəxslərin baxılacaq işlə və ya digər materiallarla tanış edilməsinə, proses iştirakçılarına və onların hüquq və vəzifələrinin izah edilməsinə və başqa bu kimi hazırlıq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Sədrlik edən hansı cinayət işinə və ya cinayət işi ilə əlaqədar digər materiallara baxıldığını elan etdikdən sonra onun göstərişi ilə məhkəmə iclası katibi məhkəmə iclasına çağırılmış şəxslərin məhkəmə baxışına gəlib-gəlməməsi barədə məlumat verir. Bu zaman məhkəmə iclasında iştirakı zəruri hesab edilmiş şəxslərin hər hansı birinin gəlmədiyini aşkar edildikdə, həmin şəxsə çağırış vərəqəsinin və ya məhkəmə iclasının vaxtı və yeri haqqında başqa üsulla məlumatın verilib-verilməməsi müəyyənləşdirilir, habelə onların gəlməməsinin səbəbi barədə hansı məlumatların olduğu aydınlaşdırılır. Məhkəmə iclasına çağırılmış proses iştirakçılarından hər hansı biri gəlmədikdə, məhkəmə digər məsələlərin həllinə keçməmişdən əvvəl həmin şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə iclasının davam etdirilməsinin mümkünlüyü haqqında məsələni həll etməlidir. Bu zaman şəxsin gəlməməsinin məhkəmə baxışının sonrakı gedişinə təsiri həmin şəxsin prosessual statusundan asılı olaraq həll edilir.

¹Cəfərquliyev.M.Ə.Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi.Bakı: Qanun, 2008.Səh.516

Belə əvəz etmə mümkün olmadıqda həmin şəxslərin gəlməməsi onların təmsil etdikləri proses iştirakçılarının gəlməməsinə analogi qaydada məhkəmə baxışının təxirə salınmasına səbəb ola bilər. Məhkəmə baxışı təxirə salındıqdan sonra həmin şəxslər məhkəmə iclasına təkrarən gəlmədikdə və onların başqaları ilə əvəz edilməsi mümkün olduqda məhkəmə baxışı onların iştirakı olmadan davam etdirilməlidir. Belə hallarda qanuni nümayəndənin iştirakını zəruri hesab edən məhkəmə öz qərarı ilə qəyyumluq və himayəçilik orqanını müvafiq olaraq təqsisləndirilən şəxsin, zərəcəkmış şəxsin və ya şahidin qanuni nümayəndəsi təyin edilməlidir. Tərcüməçi məhkəmə iclasına gəlmədikdə onun başqa tərcüməçi ilə əvəz edilməsi üçün tədbirlər görülməlidir. Lakin bu mümkün olmadıqda, onun gəlməməsinin nəticələri cinayət prosesinin həyata keçirildiyi dili bilməyən proses iştirakçısının gəlməməsinə bərabər tutularaq, məhkəmə baxışının sonrakı gedişi haqqında məsələ həll edilməlidir (məsələn, təqsisləndirilən şəxs dili bilmədikdə tərcüməçinin gəlməməsi təqsisləndirilən şəxsin gəlməməsinə bərabər tutulmalı və onun əvəz edilməsi mümkün olmadıqda məhkəmə baxış mütləq təxirə salınmalıdır). Şahidlərin iclas zalından çıxarılması məhkəmə baxışının açılışından dərhal sonra, hətta digər ilkin hərəkətlərdən əvvəl həyata keçirilməlidir. Bundan da əsas məqsəd şahidlərin verəcəyi ifadələlə proses iştirakçıları və şahidlər tərəfindən təsir göstərilməsinin qarşısını almaqdır. Şahidlərin təkə digər şəxslərlə yox, həm də bir-birilə ünsiyyətdə olmasına imkan verilməməlidir. Məhkəmə baxışının açılışından sonra məhkəmənin həyata keçirdiyi ilkin hərəkətlər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ardıcılığa ciddi riayət edilməklə həyata keçirilməlidir. Bu zaman baxılan işin və ya materialların xarakterindən asılı olaraq həmin ilkin hərəkətdən hər hansı biri edilməyə bilər (məsələn, prosesdə tərcüməçi iştirak etdikdə onunla ilkn hərəkətlər edilməyəcəkdir). Məhkəmə işə baxan hakimlər, məhkəmə iclasının katibi və cinayət prosesinin digər iştirakçıları barədə məlumat verərkən məlumatların obyektivliyinə və dolğunluquna diqqət yetirməlidir. Həmin şəxslərdən hər biri haqqında CPM – in 322-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş ardıcılıqla

ayrıca məlumat imkan daxilində elə həcmdə verilməlidir ki, onalara etiraz edilməsinə səbəb olacaq hər hansı hal diqqətdən kənar qalmasın. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, proses iştirakçıları haqqında məlumat verilməsində başlıca məqsəd onların etiraz edilməsinə səbəb ola biləcək halların aşkar edilməsindən, habelə məhkəmə baxışı zamanı onlarla düzgün ünsiyyətin qurulmasından ibarətdir. Məhkəmə cinayət prosesi iştirakçılarına onların prosesual hüquq və vəzifələrini tam həcmdə, özü də həmin hüquq və vəzifələri prosesin əvvəlki mərhələlərində izah edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq izah etməlidir¹. Bu zaman konkret proses iştirakçısına onun cinayət-prosesual qanunvericilikə nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələri sadəcə sadalanmamalı, həm də imkan daxilində həmin hüquq və vəzifənin məzmunu izah edilməli və onu həyata keçirilmə yolları göstərilməlidir. Məhkəmə cinayət prosesi iştirakçılarına onların hüquq və vəzifələrini həmin şəxslərin bunu xahiş edib – etməməsindən asılı olmayaraq izah etməlidir. Lakin iştirakçılardan hər hansı birinin xahişi olduqda məhkəmə onun hüquq və vəzifələrinin təkrar izah etməlidir². Məhkəmə baxışının açılışı zamanı məhkəmənin ilkin hərəkətlərindən biri də məhkəmə tərkibinə , iclas katibinə və cinayət prosesinin ayrı-ayrı iştirakçılarına etirazların olub-olmamasını müəyyən etmək və həmin etirazları həll etməkdir. Etirazların verilməsi onların həlli CPM – in 12-ci fəslinin müvafiq normaları ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Bu zaman müxtəlif proses iştirakçılarına edilmiş etirazların və ya onların özü – özünə etirazların təmin edilməsi məhkəmə baxışının sonrakı gedişinə həmin şəxsin prosesual statusundan asılı olaraq təsir edəcəkdir³. Məhkəmə baxışı verilmiş etirazların və ya özü-özünə etirazların təmin edilməsinə məhkəmə baxışının gedişinə təsiri aşağıdakı kimi olacaqdır:

- 1) hakimə (məhkəmə tərkibinə) etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, prosesdən kənarlaşan hakimi əvəz edəcək ehtiyatda olan hakim yoxdursa, məhkəmə baxışı hakimin (məhkəmə tərkibinin) əvəz olunmasına və yeni hakimin işlə tanış olmasının başa çatmasına qədər təxirə salınmalıdır;

¹Уголовный процесс. Учебное пособие. //Под ред. Гуценко К.Ф. М. 2006. Стр.234

- 2) məhkəmə iclasının katibinə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, o, dərhal başqa iclas katibi ilə əvəz edilə bilər, bu mümkün olmadıqda isə məhkəmə baxışı yeni iclas katibi prosesə cəlb ediləndə təxirə salınmalıdır;
- 3) dövlət ittihamçısına etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, məhkəmə baxışı yeni dövlət ittihamçısının işin materialları ilə tanış olması başa çatana qədər təxirə salınmalıdır. Lakin bir neçə dövlət ittihamçısı olduqda və onlardan ən azı birinə etiraz edilmədikdə məhkəmə baxışı adi qaydada davam etdirilməlidir;
- 4) müdafiəçiyə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, yeni müdafiəçinin icraat materialları ilə tanış olması başa çatana qədər məhkəmə baxışı təxirə salınmalıdır. Lakin təqsislənmiş şəxsin bir neçə müdafiəçisi olduqda və onlardan yalnız birinə (və ya bir neçəsinə, lakin hamısına yox) etiraz təmin edildikdə, təqsislənmiş şəxs müdafiəçidən imtina etdikdə və onun iştirakı məcburi olmadıqda məhkəmə baxışı adi qaydada davam etdirilməlidir;
- 5) zərərçəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsinə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, və həmin şəxslərin iş üzrə icraatda iştirak edən başqa nümayəndəsi olmadıqda, həmin şəxslər nümayəndə vasitəsilə təmin olunmaq arzusunu bildirərsə, məhkəmə baxışı yeni nümayəndənin cinayət prosesinə cəlb edilərək icraat materialları ilə tanış olması başa çatana qədər təxirə salınacaqdır (lakin bu halda nümayəndə icraat materialları ilə yalnız onun təmsil etdiyi şəxsə aid hissədə tanış olacaqdır);
- 6) ekspertə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, məhkəmə digər mümkün prosesual hərəkətləri (digər ilkin hərəkətləri, ayrı-ayrı sübutların araşdırılmasını və .s) adi qaydada davam etdirəcəkdir. Belə halda məhkəmə baxışı yalnız o zaman təxirə salına bilər ki, başqa ekspertin dəvət edilməsinə

və onun tərəfindən ekspertiza keçirilərək rəy verilməsinə qədər keçirilə biləcək başqa prosesual hərəkət olmasın;

7) mütəxəssisə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, məhkəmə dərhal başqa mütəxəssisin dəvət edilməsi üçün tədbirlər görməlidir. Yəni mütəxəssisin prosesə cəlb edilməsinədək məhkəmə bütün mümkün prosesual hərəkətləri həyata keçirir və yalnız mütəxəssisin iştirakı olmadan keçirilə bilməsi mümkün olmayan prosesual hərəkətlərin icrası zərurəti ilə əlaqədar məhkəmə baxışı təxirə salınır;

8) şahidin nümayəndəsinə etiraz və ya özü-özünə etiraz təmin edildikdə, məhkəmə baxışının təxirə salınmasına səbəb ola bilməz.

İttiham aktının və ya yekun protokolunun surəti təqsislənmiş şəxsə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən verilir. Həmin sənədlərin surətlərinin təqsislənmiş şəxsə verilib-verilməməsi məhkəmənin hazırlıq iclasında yoxlanılır və onların verilmədiyini aşkar edildikdə müvafiq cinayət işi və məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılır. Xüsusi ittiham qaydasında şikayətin surəti təqsislənmiş şəxsə məhkəmənin hazırlıq iclasına verilir.

Məhkəmə istintaqının aparılmasından əvvəl cinayət prosesi tərəflərinin vəsatət verməsi və həmin vəsatətlərin həlli mühüm məsələlərdən biridir. Sədrlik edən CPM – in 323.1-ci maddəsində göstərilənlərə dair vəsatətləri olub-olmamasını təqsislənmiş şəxsdən, onun qanuni nümayəndəsindən və onun müdafiəçisindən, zərərçəkmiş şəxsdən (xüsusi ittihamçıdan), onun qanuni nümayəndəsindən və nümayəndəsindən, mülki iddiaçıdan və mülki cavabdehdən, onların qanuni nümayəndələrindən və nümayəndələrindən, dövlət ittihamçısından soruşur. Vəsatətlər həm şifahi, həm də yazılı formada ola bilər. Yazılı vəsatətlər proses iştirakçılarına elan edildikdən və iclas protokolunda bu barədə qeyd edildikdən sonra icraat materiallarına əlavə edilir, şifahi vəsatətlər isə dinlənildikdən sonra iclas protokoluna daxil edilir. Məhkəmə cinayət prosesinin qeyd edilən iştirakçılarının hər birinə heç bir məhdudiyət qoymadan öz vəsatətlərini vermək

üçün imkan yaratmalıdır. Bu zaman proses iştirakçılarının ibtidai araşdırma başa çatarkən və hazırlıq iclasında verdikləri və rədd edilmiş, yaxud məhkəmə baxışı mərhələsinə aid olduğuna görə baxılmamış saxlanmış vəsatətləri də onlar tərəfindən təkrar verildikdə, məhkəmə belə vəsatətləri qəbul etməli və baxmalıdır¹. Verilmiş vəsatətlərdə məhz hansı əlavə sübutların tələb olunduğu, həmin sübutların işin hansı hallarının tam, hərtərəfli və obyektiv tədqiq edilməsi əhəmiyyətli olduğu əsaslandırılmalıdır. Maddi sübutların və sənədlərin tələb edilməsi xahiş olunduqda, onların harada olduğu, yeni şahidin dəvət olunması xahiş edildikdə isə onun haqqında məlumatlar vəsatətdə göstərilməlidir. Sübut kimi yolverilməz olan sənədlərin məhkəmə baxışından xaric edilməsi barədə vəsatət qaldırılarkən həmin sənədlərin yolverilməzliyinin nədən ibarət olması əsaslandırılmalıdır². Məhkəmə proses iştirakçılarının vəsatələrini həll etməmişdən əvvəl həmin vəsatət barədə digər proses iştirakçılarının fikirlərini də dinləməlidir. Vəsatətə münasibət bildirən hər bir şəxs vəsatət barədə öz fikirini əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə cinayət prosesi iştirakçılarının vəsatələrini həll edərkən orada qoyulan xahişin xarakterini, tələb ediləcək sübutların işin ayrı-ayrı hallarının tam, hərtərəfli və obyektiv müəyyən edilməsində əhəmiyyətini və başqa bu kimi məsələləri nəzərə almalıdır. Hər bir halda məhkəmənin vəsatət üzrə çıxardığı qərar əsaslandırılmış olmalıdır. Məhkəmə tərəflərin vəsatələrini həll edərkən cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə ciddi əməl etməlidir. Məhkəmə nəzərə almalıdır ki, CPM – in 323.5-ci maddəsində göstərilmiş hallarla əlaqələndirilmiş vəsatətlər rədd edilə bilməz. Həmin hallardan birincisi tələb edilməsi xahiş edilən yeni sübutların əhəmiyyətini göstərir, ikinci hal icraat materiallarında yolverilməz və kənarlaşdırılmalı olan sübutlar olduğunu, bu səbəbdən də həmin sübutların məhkəmə baxışından xaric edilməli olduğunu, yaxud onların əvəzinə yeni sübut tələb edilməli olduğunu təsdiqləyir. Məhkəmə ekspertizasının təyin edilməsi haqqında vəsatəti həll edərkən nəzərə almalıdır ki, ekspertizanın təyin edilməsi haqqında qərar müşavirə otağında çıxarılamıdır.

¹ Комментарий к УПК РФ под/ред. И.Л. Петрухина – М.: ООО «ТК ВЕЛБИ», 2002. Стр. 546

² Загорский Г.И. Судебное разбирательство по уголовным делам. М.: – Юридическая литература , 2005. Стр.158

III FƏSİL

MƏHKƏMƏ İSTİNTAQI VƏ MƏHKƏMƏ ÇIXIŞLARI

Məhkəmə istintaqı məhkəmə baxışının əsas hissəsini təşkil edir¹. Məhkəmə istintaqı məhkəmə baxışının ən vacib mərhələsi olmaqla və cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı ilə sübutların məhkəmə iclasında bilavasitə tədqiq edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, məhkəmə baxışının bu hissəsində istər ibtidai istintaq zamanı, istərsə də məhkəmənin və proses iştirakçılarının təşəbbüsü ilə tələb edilən bütün sübutlar yoxlanılır və araşdırılır: təqsirləndirilən şəxs , şahidlər, zərərçəkmiş şəxslər dindirilir, maddi sübutlar yoxlanılır, sənədlər elan olunur və iş üzrə obyektiv həqiqəti müəyyən etmək üçün sair məhkəmə hərəkətləri aparılır. Bir qayda olaraq, həmin hərəkətlərin qanunla müəyyən edilmiş qaydada və ardıcılıqla aparılması əksər hallarda iş üzrə toplanmış sübutların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılmasını və bunlardan düzgün nəticə çıxarılmasını təmin etməklə yanaşı məhkəmə tərəfindən qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarılmasına zəmin yadır². Məhkəmə istintaqı aşağıdakı prosessual hərəkətləri əhatə edir: 1) məhkəmə istintaqının başlanması və sübutların araşdırılması qaydasının müəyyən edilməsi; 2) təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi və onun ifadələrinin elan edilməsi; 3) şahidin dindirilməsi və onun ifadələrinin elan edilməsi; 4) zərərçəkmiş şəxsin dindirilməsi; 5) məhkəmə baxışında ekspertiza və ekspertin dindirilməsi; 6) maddi sübutlara baxış keçirilməsi və sənədlərin elan edilməsi; 7) yerin və binanın baxışı; 8) tanınma üçün təqdim etmə, istintaq eksperimentinin aparılması; 9) sübutların tədqiqatının məhdudlaşdırılması; 10) məhkəmə istintaqının qurtarması.

Məhkəmə istintaqı ittihamın elan edilməsi ilə başlayır³. İttiham dövlət ittihamını müdafiə edən prokuror tərəfindən elan edilir.

¹Смирнов А.В., Калиновский К.Б., Уголовный процесс: Учебник для вузов/ под ред. А.В.Смирнова 2-ое изд., СПб: Литер, 2005, с.309.

²Mövsumov. C.H Sovet cinayət prosesi.Bakı: Maarif, 1989.Səh. 232.

³A R Cinayət – Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası.Bakı: Digesta, 2010.Səh. 930.

CPM – in 324.2-ci maddəsinə əsasən, ittiham elan edilməsi heç də ittiham aktının və ya yekun protokolunun, yaxud xüsusi ittiham qaydasında şikayətin bütövlükdə proses iştirakçılarında oxunmasından ibarət deyildir. İttihamın elan edilməsi təqsirləndirilən şəxsə (şəxslərə) qarşı irəli sürülmüş ittihamın proses iştirakçılarında (ilk növbədə təqsirləndirilən şəxsə) çatdırılmasından ibarətdir. Lakin ittiham imkan daxilində elə elan edilməlidir ki, proses iştirakçıları təqsirləndirilən şəxsin (şəxslərin) nədə təqsirləndirildiyini bilsinlər. İctimai-xüsusi ittihamlı işlər üzrə dövlət ittihamçısı məhkəmə istintaqınadək (hazırlıq iclasında) ittihamdan imtina etdikdə, ittihamı xüsusi ittihamçı və ya onun nümayəndəsi elan edəcəkdir. Cinayət - prosesual fəaliyyət qabiliyyətsiz və ya məhdud cinayət - prosesual fəaliyyət qabiliyyətli xüsusi ittihamçı adından ittihamı onun qanuni nümayəndəsi də elan edə bilər. Sədrlik edən təqsirləndirilən şəxsə ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın mahiyyətini elə izah etməlidir ki, təqsirləndirilən şəxs nədə ittiham olduğunu tam şəkildə dərk etsin. Bu zaman törədilmiş əməlin hər bir epizodu və ayrı – ayrılıqda hər bir cinayət hadisəsi üzrə ittihamın mahiyyəti izah edilməlidir. Məhkəmə ittihamın mahiyyətini izah edərkən onun həcmi nə artırmağa, nə də azaltmağa yol verə bilməz. Sədrlik edən təqsirləndirilən şəxsi həmçinin başa salır ki, o, məhkəməyədək icraat zamanı təqsirini boynuna alıb-almaması ilə bağlı deyil və suallara cavab verməkdən imtina etməsi faktı onun ziyanına şərh edilməyəcək. Ondan başqa, təqsirləndirilən şəxsə izah edilir ki, o, özünün hər hansı cavabını əsaslandırma bilər, bu qanunla ona verilmiş hüquqdur¹. Təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifi izah edilərkən həmin əməlinin cinayət qanununun konkret hansı maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinə səbəb olduğu, ona qarşı bir neçə əmələ görə ittiham irəli sürüldükdə isə onlardan hər birinin hüquqi tövsifi ayrı – ayrılıqda izah edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxs iştirakçılıqla cinayət törətdikdə, başa çatmayan cinayət törətdikdə, habelə onun residivist kimi tanınması üçün əsaslar olduqda, bunun da hüquqi mahiyyəti təqsirləndirilən şəxsə izah edilməlidir.

¹Cəfərquliyev.M.Ə.Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi.Bakı: Qanun, 2008.Səh.521.

Təqsirləndirilən şəxsin törətdiyi əmələ görə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cəza alternativdirsə, hər bir cəzanın aşağı və yuxarı həddi dəqiq göstərilməklə bütün cəza növlərinin, habelə əlavə cəzaların mahiyyəti izah edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsə qarşı mülki iddia verildikdə həmin iddianın əsasları, məzmunu, habelə iddiaçının iddia etdiyi məbləğ də ona aydın şəkildə izah edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsə izah edilməli olan CPM – in 324.3.4-324.3.7-ci maddəsində sadalanmış məsələlər təqsirsizlik prezumpsiyasının və təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun tərkibinə daxil olan elementlərdir. Ona görə də məhkəmə həmin məsələlərin izahına xüsusi diqqət yetirməli və bununla yanaşı təqsirsizlik prezumpsiyasına təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququna aid olan digər məsələləri də izah etməlidir. Məhkəmə istintaqının başlanğıcında həyata keçirilən prosesual hərəkətlərdən biri də təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittihama və mülki iddiaya münasibətinin öyərənilməsidir. Bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda bu məsələyə onların münasibətinin hansı ardıcılıqla müəyyən edilməsini məhkəmə iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədilə taktiki mülahizələrdən çıxış edərək müstəqil surətdə həll edəcəkdir. Təqsirləndirilən şəxs və mülki cavabdeh müxtəlif şəxslər olduqda sədrlik edən verilmiş mülki iddianın mahiyyətini və məbləğini cavabdehə izah etməli, habelə mülki iddianı qəbul edib etməməsi (habelə ona hansı həcmdə qəbul etməsi) haqqında sualı yalnız ona ünvanlamalıdır. Təqsirləndirilən şəxs özünü qismən təqsirli bildiyini, habelə mülki iddianı qismən qəbul etdiyini bildirdikdə, sədrlik edən onun özünü ittihamın hansı hissəsi üzrə təqsirli bildiyini, habelə mülki iddianı hansı hissədə qəbul etdiyini dəqiqləşdirməlidir. Cinayət prosesinin tərəflərini təmsil edən iştirakçılar təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittihama və mülki iddiaya münasibətini dəqiqləşdirmək üçün sədrlik edənin icazəsi ilə ona suallar verə bilərlər. Lakin belə sualların verilməsi təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinə çevrilə bilməz və sədrlik edənin icazə vermədiyi halda heç bir əlavə sual verilməməlidir. Məhkəmə istintaqı zamanı sübutların tədqiqi mühüm məsələlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı

irəli sürülmüş ittihama və mülki iddiaya münasibəti aydınlaşdırıldıqdan sonra məhkəmə sübutların təqdim edilməsinin və tədqiq edilməsinin ardıcılığını proses iştirakçılarına izah edir. Bu zaman məhkəmə cinayət prosesi tərəflərindən hər birinin məhkəməyə hansı sübutların siyahısını təqdim etdiyini, habelə öz təşəbbüsü ilə hansı sübutların tələb edildiyini proses iştirakçılarının nəzərinə çatdırmalı, onların hansı ardıcılıqla təqdim və tədqiq edilməli olduğunu izah etməlidir. CPM – nin 325-ci maddəsi sübutların təqdim edilməsinin və tədqiq edilməsinin dəqiq ardıcılığı müəyyən edilmişdir. Sübutların təqdim edilməsi ardıcılığı dedikdə, ittiham və müdafiə tərəfinin habelə məhkəmənin təklif etdiyi sübutları araşdırmaq üçün cinayət prosesi iştirakçılarının ixtiyarına verilməsi növbəliliyi başa düşülür. Cinayət prosesinin tərəflərini təmsil edən hər bir iştirakçı özünün ibtidai araşdırma başa çatarkən və ya hazırlıq iclasında təqdim etdiyi sübutlar siyahısında olan, yaxud onun vəsatəti əsasında məhkəmənin tələb etdiyi sübutları, məhkəmə isə öz təşəbbüsü ilə tələb etdiyi sübutları araşdırmaya təqdim edə bilər. Sübutların tədqiq edilməsi ardıcılığı dedikdə isə cinayət prosesi iştirakçılarının konkret sübutun araşdırılmasında iştirak etməsinin növbəliliyi başa düşülür. Cinayət-prosessual qanunvericilik sübutların təqdim edilməsinin aşağıdakı ardıcılığını müəyyən etmişdir: 1) ittiham tərəfinin sübutlar siyahısında göstərilmiş, yaxud ittiham tərəfinin vəsatəti əsasında məhkəmənin tələb etdiyi sübutlar; 2) müdafiə tərəfinin sübutlar siyahısında göstərilmiş, yaxud müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında məhkəmənin tələb etdiyi sübutlar; 3) məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə tələb etdiyi sübutlar. İttiham və müdafiə tərəfləri bir neçə proses iştirakçıları ilə təmsil olunduğundan hər bir tərəfi təmsil edən proses iştirakçılarının sübutların təqdim etmək ardıcılığı aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir: **İttiham tərəfindən:** 1) dövlət ittihamçısı (xüsusi ittihamçı); 2) xüsusi ittihamçı və ya zərərçəkmiş şəxs; 3) zərərçəkmiş şəxsin nümayəndəsi; 4) zərərçəkmiş şəxsin qanuni nümayəndəsi və ya hüquqi varisi; 5) mülki iddiaçı; 6) mülki iddiaçının nümayəndəsi. **Müdafiə tərəfindən:** 1) təqsirləndirilən şəxs; 2) müdafiəçi; 3) təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsi; 4) mülki cavabdeh; 5) mülki cavabdehin nümayəndəsi. CPM – də

təqdim edilmiş sübutların tədqiq edilməsi ardıcılığı aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir:

- 1) ittiham tərəfinin təqdim etdiyi sübutu əvvəlcə müdafiə tərəfini təmsil edən proses iştirakçıları, sonra məhkəmə, ən axırda isə ittiham tərəfi tədqiq edir;
- 2) müdafiə tərəfinin təqdim etdiyi sübutları əvvəlcə ittiham tərəfini təmsil edən proses iştirakçıları, sonra məhkəmə, ən axırda isə müdafiə tərəfi tədqiq edir;
- 3) məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə əldə etdiyi sübutları əvvəlcə ittiham tərəfi, sonra müdafiə tərəfi, ən axırda isə məhkəmə tədqiq edir.

Cinayət prosesinin hər bir tərəfini təmsil edən proses iştirakçıları arasında sübutların tədqiq edilməsinin də ardıcılığı müəyyən edilmişdir. Həmin ardıcılıq sübutların təqdim edilmə ardıcılığı ilə eynidir. Cinayət prosesinin tərəfləri CPM – in 325.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş ardıcılığa riayət etməklə sübutlar təqdim edirlər. Cinayət prosesinin iştirakçıları tərəfindən təqdim edilən hər bir sübutun tədqiq edilməsinin ardıcılığı sübutları təqdim etmiş şəxs tərəfindən müəyyən edilir. Məhkəmənin təşəbbüsü ilə tələb edilmiş sübutların hər birinin tədqiq edilməsinin ardıcılığı cinayət prosesi tərəflərinin fikri dinlənildikdən sonra məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. İttiham tərəfinin təqdim etdiyi sübutların tədqiqində müdafiə tərəfi, sonra məhkəmə iştirak edir. Müdafiə tərəfinin təqdim etdiyi sübutların tədqiqində isə ittiham tərəfi, sonra məhkəmə iştirak edir. Məhkəmənin təşəbbüsü ilə tələb edilmiş sübutları əvvəl ittiham tərəfi, sonra isə müdafiə tərəfi tədqiq edir. Hər bir halda bu sübutların hər birinin tədqiqində məhkəmə axırıncı növbədə iştirak edir. Çarpaz dindirmə hallarında dindirməyə çağırılan şəxsə sualları, birinci növbədə, onu çağırmağa təşəbbüs göstərmiş şəxs verir.

Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi məhkəmə istintaqı zamanı yerinə yetirilən vacib prosesual hərəkətlərdən biridir. İfadə vermək təqsirləndirilən şəxsin hüququ olduğundan o, ifadə vermədən, ümumiyyətlə, imtina edə bilər, məhkəmə istintaqının istənilən anında ifadə verə bilər, habelə istənilən halda ifadə verməkdən imtina edə bilər, yaxud ona verilmiş hər hansı suala cavab verməkdən imtina edə bilər. Lakin hər bir halda məhkəmə istintaqı zamanı başqa sübutların

tədqiq edilməsindən əvvəl təqsirləndirilən şəxsə ifadə vermək təklif edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi iki hissədən ibarətdir: 1) onun sərbəst ifadə verməsi; 2) onun proses iştirakçılarının suallarına cavab verməsi.

Təqsirləndirilən şəxsin sərbəst ifadəsi ona qarşı irəli sürülmüş ittihama, habelə baxılan iş üzrə əhəmiyyət daşıyan istənilən hala aid ola bilər. Təqsirləndirilən şəxs sərbəst ifadə verdikdən sonra o, dövlət ittihamçısı, zərurət olduqda məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə, zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və onun nümayəndəsi tərəfindən, sonra isə öz müdafiəçisi, zərurət olduqda məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə digər təqsirləndirilən şəxslər və onların müdafiəçiləri, mülki cavabdeh və onun nümayəndəsi tərəfindən dindirilir. Lakin hər bir halda təqsirləndirilən şəxsə sonuncu sual vermək hüququ onun müdafiəçisinə məxsusdur. Təqsirləndirilən şəxsə verilən suallar dəqiqləşdirici, xatırladıcı, yoxlayıcı və s. xarakterli ola bilər. Dindirmə zamanı çarpaz dindirmənin tətbiqini nəzərdə tutur, lakin hüquq ədəbiyyatında şahmat qaydasında dindirmənin tətbiqi də məqsədəuyğun sayılır. Şahmat qaydasında dindirmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eyni vaxtda, eyni epizod üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs dindirilir. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı ona yönəldici, habelə işə aid olmayan suallar verilə bilməz. Ona görə də belə suallar verildikdə sədrlik edən həmin sualları kənarlaşdırmalıdır. Təqsirləndirilən şəxs məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə məhkəmə istintaqının istənilən anında sübutlardan hər birinin tədqiqi zamanı ifadə vermək hüququna malikdir. Təqsirləndirilən şəxs ifadə vermək istədiyi istənilən halda ona bunun üçün mütləq icazə verilməlidir. Dindirilmə zamanı təqsirləndirilən şəxs yazılı qeydlərdən və sənədlərdən istifadə edə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı cinayət prosesinin tərəfləri və hakimlər ona təkcə sualların verilməsi ilə kifayətlənməyərək, cinayət prosesinin tərəfləri özlərində olan, hakim isə icraat materiallarında olan əşyaları və sənədləri ona təqdim edə bilərlər, habelə həmin əşya və sənədlərlə bağlı təqsirləndirilən şəxsə suallar verə bilərlər. Cinayət prosesi tərəflərinin təqdim etdiyi əşya və sənədlər yalnız o halda icraat materiallarına əlavə edilə bilər ki, onlar müvafiq olaraq CPM – in 128-ci və 135-ci maddələrinin tələblərinə, habelə həmin növ sübutlar üçün

müəyyən edilmiş digər tələblərə cavab versin. Cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda, onların dindirilməsi ardıcılığı cinayət prosesi tərəflərinin fikrini də dinlədikdən sonra obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi mənafeyindən çıxış etməklə məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməlidir. Cinayət təqibi ilə bağlı olan halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsi üçün zəruri olan hallarda məhkəmənin əsaslandırılmış qərarı əsasında təqsirləndirilən şəxs digər təqsirləndirilən şəxs olmadan dindirilə bilər. Məhkəmə iclası zalında olmayan təqsirləndirilən şəxs qayıtdıqdan sonra: 1) onun iştirakı olmadan dindirilmiş digər təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə iclasının protokoluna daxil edilmiş ifadələri oxunur; 2) ona zəruri ifadələr vermək, onun olmadığı vaxt dindirilmiş təqsirləndirilən şəxsə suallar vermək üçün imkan yaradılır.

Məhkəmə baxışının bilavasitəlik və şifahilik prinsiplərinə əsasən cinayət – prosessual qanunvericilik təqsirləndirilən şəxsin ibtidai istintaq və ya təhqiqatda verdiyi ifadənin məhkəmə iclasında elan edilməsi müəyyən qədər məhdudlaşdırılır. CPM – in 327-ci maddəsinə əsasən təqsirləndirilən şəxsin əvvəl verdiyi ifadəsi yalnız 3 halda elan edilə bilər. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyədək icraat zamanı, davam edən məhkəmə baxışı zamanı əvvəllər keçirilmiş məhkəmə iclasında və ya cari məhkəmə iclasında verdiyi ifadələr və həmin ifadələrin audio yazısı, video və ya kino çəkilişi yalnız aşağıdakı hallarda elan edilə və ya göstərilə bilər: 1) təqsirləndirilən şəxs məhkəməyədək icraat zamanı elan edilmiş ittihamın mahiyyəti üzrə ifadə verməkdən imtina etdikdə; 2) məhkəmə baxışı təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aparıldıqda; 3) təqsirləndirilən şəxsin əvvəllər vermiş olduğu və cari məhkəmə baxışında verdiyi ifadələr arasında əhəmiyyətli ziddiyyətlər olduqda. Belə olan halda, qanunun tələbinə görə təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin elan edilməsi yalnız onun ifadə verməsindən və verilmiş suallara cavab verməsindən sonra mümkündür. Məhkəmə istintaqında təqsirləndirilən şəxsin ifadəsi proses iştirakçılarından hər hansı birinin vəsatəti üzrə, yaxud məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə elan edilə bilər. Məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsin ifadəsi ibtidai istintaqda və ya təhqiqatda tərtib edilmiş

dindirmə protokolunun müvafiq hissəsinin oxunması ilə elan edilir. Bununla yanaşı dindirmənin səs yazısı da dinlənilə bilər. Amma cinayət – prosessual qanunvericiliyin tələbinə görə, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi protokoluna və ya məhkəmə iclasının protokoluna daxil edilmiş ifadələrinin elan edilməsindən əvvəl onun əvvəllər verdiyi ifadələrin audio yazısının səsləndirilməsinə, video və ya kino çəkilişinin göstərilməsinə yol verilmir.

Cinayət – prosessual qanunvericilikdə şahidin cinayət işinin həllində oynadığı əvəzolunmaz rolunu nəzərə alınaraq, onun məhkəmə iclasında dindirilməsinin prosessual qaydasına xüsusi diqqət vermişdir. Məhkəmə iclasında şahidlər ayrılmaqla və dindirilməmiş şahidlərin iştirakı olmadan dindirilir. Bu qaydaya riayət edilməsi məhkəmə iclasında sədrlik edən nəzarəti altında icra məmurları təmin edilir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir şəxs şahid qismində o zaman dindirilir ki: 1) onun iş üçün əhəmiyyət kəsb edən hər hansı hal barədə məlumatı olsun; 2) həmin halları düzgün qavramaq və düzgün ifadə edə bilmək qabiliyyəti olsun. Şahidin dindirilməsindən əvvəl məhkəmə iclasında sədrlik edən onun şəxsiyyətini müəyyən edir, qanunda göstərilən hüquqlarını izah edir. Şahid ifadə verməmişdən əvvəl həqiqəti danışacağına dair and içir. And içmə barədə məhkəmə iclasının protokolunda qeydiyyat aparılır. 16 yaşına çatmamış şahid bunun əvəzinə yalnız həqiqəti danışacağına və heç nəyi gizlətməyəcəyinə şifahi vəd verir və bu barədə məhkəmənin iclas protokolunda müvafiq qeydiyyat aparılır. Məhkəmə istintaqı zamanı şahid baxılan ittihamla əlaqədar ona məlum olan hallar barədə əvvəlcə sərbəst ifadə verə bilər. Bundan sonra məhkəmə iclasına cinayət prosesi tərəflərindən birinin vəsatəti üzrə çağırılmış şahid aşağıdakı ardıcılıqla dindirilir: 1) vəsatət vermiş şəxs; 2) bu tərəfə aid olan digər şəxslər; 3) əks tərəfə aid olan şəxslər; 4) məhkəmə. Məhkəmənin təşəbbüsü ilə çağırılmış şahidi əvvəl ittiham tərəfi, sonra müdafiə tərəfi, daha sonra isə məhkəmə dindirir. Cinayət təqibi ilə bağlı olan bütün halların hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsi üçün zərurət olduqda cinayət prosesi tərəflərindən birinin vəsatəti üzrə və ya məhkəmənin təşəbbüsü ilə və yalnız onun əsaslandırılmış qərarı əsasında 16 yaşına çatmamış şahidin məhkəmə iclasında təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan dindirilməsinə

yol verilə bilər. Bütün hallarda 16 yaşına çatmamış şahidin ifadələri təqsirləndirilən şəxsə elan edilir və ona öz müdafiəçisi vasitəsilə həmin şahidə suallar vermək imkanı yaradılır. Məhkəmə iclası zalına qayıtdıqdan sonra təqsirləndirilən şəxs yetkinlik yaşına çatmamış şahidin verdiyi məlumatlarla əlaqədar öz ifadələrini vermək hüququna malikdir. Cinayət prosesi tərəflərinin vəsatəti əsasında və ya öz təşəbbüsü ilə on altı yaşına çatmamış şahidin məhkəmənin iclas zalında qalmasının məhkəmə tərəfindən zəruri hesab edildiyi hallar istisna olmaqla, o, dindirildikdən sonra məhkəmənin iclas zalını tərk etməlidir. Məhkəmə istintaqı zamanı şahid ifadələrinin elan edilməsinə, həmin ifadələrin audio yazsının səsləndirilməsinə, yaxud video və ya kino çəkilişinin göstərilməsinə aşağıdakı müstəsna hallarda yol verilir: a) şahidin məhkəmə iclasına gəlməsinə istisna edən səbəblər olduqda; b) şahid məhkəmə istintaqı zamanı ifadə verməkdən imtina etdikdə; c) şahidin məhkəməyədək icraat zamanı, əvvəlki məhkəmə iclaslarında və cari məhkəmə iclasının əvvəlində verdiyi ifadələrlə cari iclasda verdiyi ifadələr arasında əhəmiyyətli ziddiyyətlər olduqda.

Məhkəmə istintaqında şahidlərin dindirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydalar eynilə zərər çəkmiş şəxsin dindirilməsinə də tətbiq edilir. Məhkəmə iclasında zərər çəkmiş şəxsin şahidlərin dindirilməsindən və digər sübutların tədqiq edilməsindən əvvəl dindirilir. Yalnız təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi istisna təşkil edə bilər. Zərərçəkmiş şəxsin cinayət işində mülki iddiaçı və ya ittihamçı kimi çıxış etməsi onun dindirilməsinə mane ola bilməz. İttihamı müdafiə edən zərər çəkmiş şəxsi əvvəl ittiham tərəfi, sonra müdafiə tərəfi və daha sonra məhkəmə dindirir. Əgər işdə bir neçə zərər çəkmiş şəxs iştirak edərsə, onların hər biri digər zərər çəkmiş şəxsin iştirakı ilə dindirilir. Zərər çəkmiş şəxslərin dindirilməsinin ardıcılığı məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Cinayət prosesinin tərəfləri etiraz etmədiyi halda məhkəmə zərər çəkmiş şəxsin vəsatəti əsasında ona dindirildikdən sonra məhkəmənin iclas zalını tərk etməyə icazə verə bilər. Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2005-ci il tarixli qanunu ilə CPM – in 300-cü maddəsinə yeni bir müddəa (300.5-ci maddə) əlavə edilmişdir. Bu yeni maddədə çox maraqlı və vacib və prosessual problemin həllindən söhbət gedir. Orada qeyd olunur ki, müstəsna

hallarda həyatına real təhdidlər olduqda zərərçəkmiş şəxsin və ya dövlət ittihamçısının vəsatəti üzrə, yaxud məhkəmənin təşəbbüsü ilə və yalnız onun əsaslandırılmış qərarı əsasında, həmin şəxsə məhkəmə iclasında bilavasitə iştirak etmədən texniki vasitələrdən istifadə olunmaqla ifadə vermək imkanı yaradıla bilər.

Məhkəmə istintaqı zamanı ekspertizanın aparılması zərurəti və qaydası, həmçinin ekspertin dindirilməsi işin dəqiq və obyektiv qiymətləndirilməsinə öz müsbət təsirini göstərən əsas faktorlardan sayılır. Həmçinin zəruri hallarda maddi sübutlara baxış keçirilməsi, yerin və binanın baxışı və s. prosessual hərəkətlər həyata keçirilə bilər. Bütün bu hərəkətlər bütövlükdə ibtidai istintaq zamanı əksər hallarda həyata keçirilir. Lakin bəzi hallarda məhkəmə işin daha obyektiv və effektiv olması üçün bu prosessual hərəkətləri yenidən həyata keçirmək zərurəti duyur. Bir sıra hallarda isə yuxarıda sadlanan prosessual hərəkətlərin bir qismi yerinə yetirilmir və bu halda məhkəmə özü həmin prosessual hərəkətləri yerinə yetirir. Məhkəmə baxışına təqdim edilmiş bütün sübutlar məhkəmə iclasında tədqiq edildikdən sonra məhkəmə iclasında sədrlik edən cinayət prosesinin tərəfləri barəsində aşağıdakı hərəkətləri yerinə yetirir:

1. məhkəmənin məhkəmə çıxışlarına keçmək üçün hazır olduğunu onlara bildirir;
2. onlara məhkəmənin hökm çıxardıqda yalnız məhkəmə istintaqı zamanı baxılmış sübutlara istinad edəcəyi barədə xəbərdarlıq edir;
3. onların məhkəmə istintaqının tamamlanması üçün hansı sübutların baxılması və həmin sübutların işin məhz hansı hallarının müəyyən edilməsi üçün zəruriliyi barədə vəsatətlərinin olub-olmamasını aydınlaşdırır.

Məhkəmə istintaqının tamamlanması barədə vəsatəti həll edərək məhkəmə cinayət təqibi ilə bağlı mühüm əhəmiyyətə malik olan halların hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması tələbini rəhbər tutur.

Məhkəmə istintaqının qurtardığı haqqında qərar çıxarılaq proses iştirakçılarına elan edildikdən sonra sədrlik edən **məhkəmə çıxışlarına** başlandığını elan edir. Məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək hüququ olan proses iştirakçıları məhkəmə çıxışları başlananadək məhkəmə çıxışlarına hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsi barədə vəsatət qaldıra bilərlər. Belə vəsatətlər bir neçə proses iştirakçısı tərəfindən verildikdə, məhkəmə onları ümumiləşdirmiş qaydada prosesin digər iştirakçılarının da fikrini öyrəndikdən sonra həll edə bilər. Bu zaman məhkəmə aparılmış məhkəmə istintaqının genişliyini, törədilmiş əməlin çoxepizodluluğunu və işin mürəkkəbliynə dəlalət edən digər halları nəzərə almalıdır. Hər bir halda məhkəmə proses iştirakçılarına öz çıxışlarını hazırlamaq üçün imkan yaratmalıdır. Verilmiş vəsatətdə proses iştirakçısı çıxışlara hazırlaşmaq üçün nə qədər vaxt lazım olduğunu göstərməlidir. Məhkəmə çıxışlara hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsi haqqında proses iştirakçıları vəsatətlərinə baxaraq, çıxışlara hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsini zəruri olduğu qənaətinə gəldikdə məhkəmə çıxışlarının gününü və saatını göstərməklə məhkəmə iclasında tənəffüs elan edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Belə tənəffüs bir neçə saatdan bir neçə günədək davam edə bilər. Məhkəmə öz təşəbbüsü ilə də çıxışlara hazırlaşmaq üçün tənəffüs elan edə bilər. Cinayət-prosessual qanunvericilik tərəfindən məhkəmə çıxışlarının mahiyyəti və aparılması qaydası geniş və eyni zamanda çox dəqiq şərh edilmişdir. Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının ayrılmaz hissəsidir. Məhkəmə çıxışları dedikdə, məhkəmə istintaqı qurtarıqdan sonra məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan proses iştirakçılarının məhkəmədə baxılan cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə növbə ilə söylədikləri nitqlər başa düşülür. Məhkəmə çıxışlarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin bütün hallarının tam və hərtərəfli araşdırılmasından sonra proses iştirakçılarının baxılan ittihama verdiyi qiymət həmin çıxışlarda əks olunur ki, bu da hakimlərin daxili inamının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məhkəmə çıxışları proses iştirakçılarına işin bütün hallarını müxtəlif prosesual mövqelərdən təhlil etməyə, proses iştirakçılarının baxılan ittihama münasibətinin birmənalı olaraq aydınlaşdırılmasına, ittihamın mahiyyəti üzrə öz təkliflərini, arqumentlərini

müəyyən etməyə imkan verir və bütövlükdə hakim (hakimlərin) daxili inamının formalaşmasında, iş üzrə ədalətli, qanuni və əsaslı hökm və ya digər yekun qərarının çıxarılmasında vacib əhəmiyyət daşıyır. Cinayət – prosessual qanunvericilik məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan şəxslərin dairəsini və onların çıxışlarının ardıcılığını müəyyən etmişdir. Lakin məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan şəxslərin dairəsini bir qədər dəqiqləşdirmək lazımdır. Belə ki, burada cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyətili təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi olmadıqda onun qanuni nümayəndəsi cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyətili zərərçəkmiş şəxsin nümayəndəsi olmadıqda, isə onun qanuni nümayəndəsi birinci instansiya məhkəməsində çıxış etmək və replika söyləmək hüququna malikdir. Eyni hüquqa nümayəndəsi olmadıqda cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və məhdud cinayət – prosessual fəaliyyət qabiliyyətili xüsusi ittihamçının qanuni nümayəndəsi və hüquqi varisi də malikdir. Xüsusi ittihamlı işlər üzrə, habelə ictimai-xüsusi ittihamlı işlərdə dövlət ittihamçısı ittihamdan imtina etdikdə, məhkəmə çıxışlarına ilkin olaraq xüsusi ittihamçı və ya onun nümayəndəsi başlayacaqdır. Təqsirləndirilən şəxs istənilən vaxt müdafiəçidən imtina edə bilər. Ona görə də təqsirləndirilən şəxs məhkəmə istintaqından sonra müdafiəçidən imtina etdikdə, ona özünə yeni müdafiəçi tapmaq və həmin müdafiəçini məhkəmə çıxışlarında iştirakını təmin etmək üçün imkan yaradılmalıdır. Dövlət ittihamçısı ilə müdafiəçinin məhkəmə çıxışlarında iştirakı məcburidir. Onların məhkəmə çıxışlarından imtina etmək hüququ yoxdur. Dövlət ittihamçısı məhkəmə istintaqı qurtadıqdan sonra ittihamdan imtina etmək istədikdə də çıxış etməli və öz çıxışında ittihamdan imtina etdiyini bildirməlidir. Lakin zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri məhkəmə çıxışından imtina edə bilərlər. CPM – in 391.8.9-cu maddəsinə əsasən təqsirləndirilən şəxsin (onun müdafiəçisinin), zərərçəkmiş şəxsin və dövlət ittihamçısının məhkəmə çıxışları barədə tələblərinin pozulması apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən cinayət işinin və ya cinayət təqibi ilə digər

materialların birinci instansiya məhkəməsinə qaytarılmasına səbəb olur. Məhkəmə baxışında təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi olduqda yalnız müdafiəçi çıxış edir. Lakin zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və mülki cavabdeh məhkəmə baxışında nümayəndə ilə təmsil olunduqda çıxışlarda ya həmin şəxslərin özləri ya da onların nümayəndəsi iştirak edərək çıxış edə bilərlər. Cinayət – prosessual qanunvericiliyə əsasən eyni prosessual statuslu bir neçə iştirakçı olduqda onlar öz çıxışlarının növbəliliyini özləri müəyyən etməlidir. Cinayət prosesinin tərəfləri öz çıxışlarında məhkəmə istintaqı zamanı tədqiq edilməmiş sübutlara istinad edə bilməzlər. Özünün gəldiyi nəticənin əsaslandırılması üçün yeni sübutlardan istifadə etmək zərurəti yarandıqda cinayət prosesinin tərəfi hansı halların və hansı sübutlar əsasında əlavə tədqiqat tələb edildiyini göstərməklə məhkəmə istintaqının təzələnməsi barədə vəsatət qaldırır. Məhkəmə cinayət prosesinin digər tərəfinin fikrini dinləyərək vəsatətin təmin və ya rədd edilməsi barədə qərar qəbul edir. Məhkəmə, məhkəmə çıxışlarını müəyyən vaxtla məhdudlaşdırma bilməz, lakin məhkəmə çıxışlarında iştirak edən şəxslər məhkəmədə baxılan ittihama aid olmayan hallara toxunduqda, məhkəmə iclasında sədrlik edən onların çıxışlarını dayandırmaq hüququna malikdir.

Replikalar cinayət prosesinin məhkəmə çıxışı söyləmək hüququ olan bütün iştirakçıları çıxış etdikdən sonra başlanır. Çıxış etmək hüququ olan bütün şəxslərin replika söyləmək hüququ vardır. Hətta çıxış etmək hüququ olan, lakin çıxış etməkdən imtina Replika proses iştirakçısının prosesin digər iştirakçılarının çıxışlarında deyilən fiklərə dair etiraz və qeydlərini əks etdirən qısa çıxışıdır. Hər bir proses iştirakçısı yalnız bir dəfə replika söyləyə bilər. Proses iştirakçıları öz replikalarını CPM – in 340-cı maddəsində müəyyən edilmiş ardıcılıqla söyləyəcəklər. Bu zaman mövcud təcrübəyə əsasən, son replika söyləmək hüququ müdafiəçiyə və ya təqsirləndirilən şəxsə məxsusdur. Replikada, bir qayda olaraq, məhkəmə çıxışlarında səslənən ayrı-ayrı fikir və mülahizələrə etiraz bildirilir. Lakin ittihamın mahiyyətinə, cinayətin təsvifinə, təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinə aid və başqa bu kimi məsələlərə toxunula bilər. Replikada məhkəmə çıxışlarındakı məsələlərdən hansısa biri üzrə mövqe dəyişikliyi mümkündür.

Replikadan istifadə etmək cinayət prosesi iştirakçılarının hüququ olduğundan replikadan istifadə etməmə digər tərəfin çıxışı ilə razılaşmaq kimi qiymətləndirilə bilməz. Replika da hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Lakin ümumilikdə replika “qısa” çıxışdır. Sədrlik edən replika hüququndan istifadə edən şəxsə işə aid olan məsləhət üzrə danışmağı təklif edə bilər. Replika da hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Cinayət prosesinin iştirakçısı öz çıxışında mövqeyini kifayət qədər əsaslandırdığından əlavə olaraq replika hüququndan istifadə etməyə bilər. Buna görə də replikanın əsas çıxışa əlavə kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyildir.

Məhkəmə çıxışları və replikalar qurtarıldıqdan sonra təqsirləndirilən şəxsə son söz verilir. Təqsirləndirilən şəxsə son söz verilməməsi cinayət-prosessual qanunvericiliyin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması kimi qiymətləndirilir və CPM-in 391.8.9-cu maddəsinə əsasən, cinayət işinin və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialların apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən birinci instansiya məhkəməsinə qaytarılması üçün əsasdır. Son söz söyləmək üçün məhkəmənin iclas zalından xaric edilmiş təqsirləndirilən şəxs də iclas zalına qaytarılmalı və ona bunun üçün imkan verilməlidir. Lakin son söz söyləmək təqsirləndirilən şəxsin hüququ olduğundan o, bu hüququndan imtina edə bilər (bu barədə iclas protokoluna mütləq qeyd edilməlidir). Təqsirləndirilən şəxs son sözə hazırlaşmaq üçün ona vaxt verilməsi barədə məhkəmə qarşısında vəsatət qaldırıldıqda, məhkəmə ona belə vaxtın verilməsinin zəruri olduğunu müəyyən etdiyi halda həmin vəsatət təmin edilməlidir. İş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda onların son söz demək növbəliyini özləri müəyyən etməlidirlər. Təqsirləndirilən şəxsin son sözünün məzmunu qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin cinayət prosesi iştirakçılarının çıxışlarında olduğu kimi, təqsirləndirilən şəxs də özünün son sözündə buraxılmış ittihama dair öz fikir və mülahizələrini bildirə bilər, bütövlükdə baxılmış iş və ya onun maraqlarına toxunan ayrı-ayrı hallara qiymət verə bilər, habelə məhkəməyə öz təklif və xahişlərini bildirə bilər. Təqsirləndirilən şəxsə nəinki son söz söyləyərkən hətta son sözü söylədikdən sonra da heç bir sual (onun son sözü ilə bağlı) verilə bilməz. Son söz söyləyərkən

təqsirləndirilən şəxsin sözünün kəsilməsinə yol verilməməlidir. Məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin son sözünün müddətini müəyyən edə bilməz. Təqsirləndirilən şəxs məhkəmədə baxılan ittihama açıq surətdə aid olmayan hallarda toxunduqda, məhkəmə iclasında sədrlik edən onun sözünü kəsərək ittihamın mahiyyəti üzrə danışmağı xatırlatmaq hüququna malikdir. Cinayət prosesinin digər iştirakçılarının çıxışlarında olduğundan fərqli olaraq (digər proses iştirakçıları üçün öz çıxışında ittihamdan istənilən kənara çıxma yol verilməzdir), təqsirləndirilən şəxsə son sözündə baxılan ittihama açıq surətdə aid olmayan hallar barədə danımağı qadağan edilir. Belə ki məhkəmə baxılan ittihamın hallarından azacıq kənara çıxmış olsa da belə, ədalətli hökm və ya başqa yekun qərar qəbul edilməsi üçün əhəmiyyətli ola biləcək hallar barədə danışmaq üçün təqsirləndirilən şəxsə imkan verilməlidir. Belə hallar təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti ilə, cinayətin törədilməsinin səbəb və şəraiti ilə, onun təklif, xahiş və arzuları ilə və s. bu kimi hallarla bağlı ola bilər. Təqsirləndirilən şəxs son sözündə ona elan edilmiş ittihamın məhkəmədə hərtərəfli, tam və obyektiv baxılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan yeni hallar barədə məlumat verə bilər. Digər tərəfdən, başqa proses iştirakçıları kimi təqsirləndirilən şəxs də özünün son sözündə baxılan iş üzrə gəldiyi nəticələrin əsaslandırılması üçün yeni sübutların tədqiq edilməli olduğu zərurətindən çıxış edərək məhkəmə istintaqının təsdiqlənməsi barədə vəsatət verə bilər. Qeyd olunan hər iki hal məhkəmə istintaqının təzələnməsinə səbəb ola bilər:

Birinci halda məhkəmə öz təşəbbüsü ilə qəbul etdiyi qərarla məhkəmə istintaqını təzələməli, təqsirləndirilən şəxsin toxunduğu yeni hallar barədə məhkəmə istintaqının ümumi qaydalarına riayət etməklə onun dindirilməsini, lazım gəldikdə digər sübutların da tədqiq edilməsini təşkil etməlidir.

İkinci halda məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin vəsatətini CPM – in 340-cı maddəsində göstərilmiş vəsatətə analogi qaydada müzakirə edərək müvafiq qərar qəbul etməlidir. Bu zaman məhkəmə istintaqı təzələndikdə, yeni sübut ümumi qaydada tədqiq edilməlidir. Əgər təqsirləndirilən şəxsin son sözündə öz məzmunu etibarilə, iş üçün sübut əhəmiyyətinə malik olan hər hansı məlumat verərsə, bu

halda təqsirləndirilən şəxsi dindirmək üçün məhkəmə istintaqının təzələnməsi zəruridir. Məhkəmə istintaqı zamanı təqsirini boynuna almayan təqsirləndirilən şəxs son sözündə təqsirini etiraf etdiyi hallarda məhkəmə istintaqı təzələnməlidir¹.

Cinayət prosesi tərəflərinin yekun məhkəmə qərarının layihəsinə dair təkliflər verməsi onların hüququdur. Bu hüquq cinayət prosesinin ittiham və müdafiə tərəflərinə daxil olan bütün şəxslərə məxsusdur. Cinayət prosesi tərəflərinin məhkəmənin yekun qərarı ilə bağlı təklifləri təqsirləndirilən şəxsin son sözü qurtardıqdan sonra, məhkəmə müşavirə otağına gedənədək verilə bilər. Məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin son sözü qurtardıqdan sonra müşavirə otağına gedənədək fasilə elan etdikdə, tərəflərin layihələri fasilə qurtaranadək verilə bilər. Proses iştirakçıları məhkəmənin yekun qərarının layihəsini bütövlükdə təqdim edə bilər. Lakin yekun məhkəmə qərarında həll edilməli olan məsələlərin dairəsinə nəzər saldıqda görmək olar ki, orada əks etdirilməli olan bəzi məsələlərə dair proses iştirakçılarının təklif verməsi, demək olar ki, mümkün deyildir. Ona görə də cinayət prosesi tərəflərinin məhkəmənin yekun qərarı barədə təklifləri başlıca olaraq ittihamın mahiyyəti, ona hüquqi qiymət verilməsi, ittihamın sübuta yetirilib-yetirilməməsi və s. bu kimi məsələlərlə bağlı olacaqdır. Proses iştirakçıları həm bütövlükdə yekun qərarın layihəsinə dair, həm də qərarla həll edilməli olan ayrı-ayrı (lakin istənilən) məsələyə dair təkliflərini verə bilərlər. Belə təkliflər yekun qərarın ayrıca hissəsi barədə ola bilər. Hər bir halda məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin son sözü qurtardıqdan sonra proses iştirakçılarından yekun qərarlara dair təkliflərinin olub-olmadığını soruşmalıdır. Yekun məhkəmə qərarının layihəsinə dair təkliflər məhkəmə üçün heç bir məcburi qüvvəyə malik deyildir, lakin belə təkliflər yekun məhkəmə qərarının çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oyanaya bilər. Məhkəmə müşavirə otağında yekun qərarla bağlı məsələləri həll edərkən həmin təklifləri nəzərdən keçirilməli və mümkün hesab etdikdə onlardan istifadə etməlidir. Lakin məhkəmə hər bir halda bütün təklifləri qəbul etməli və müstəsna olaraq obyektiv həqiqət mövqeyindən çıxış edərək onları nəzərdən keçirilməlidir.

¹M. С. Строгович. Курс советского уголовного процесса, том 2, М., стр.321-322.

Yekun qərarın layihəsinə dair təkliflər yalnız yazılı olmalı və məhkəmə ilə yanaşı, cinayət prosesinin digər tərəfinə də verilməlidir. Ona görə də təklifi irəli sürən şəxs onu ən azı iki nüsxədə tərtib etməyi yaddan çıxarmamalıdır.

IV FƏSİL

YEKUN MƏHKƏMƏ QƏRARININ ÇIXARILMASI

Təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması və ya müqəssir olmaması və onun barəsində cəza tədbirlərinin görülməsi məsələsinə dair iclasda məhkəmənin çıxardığı qərara hökm deyilir. Cinayət prosesində yekun məhkəmə qərarı məhz hökm formasında çıxarılır. Cinayət işlərinin istintaqında və məhkəmə baxışı ilə əlaqədar istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanları tərəfindən çıxarılan qərarlar içərisində hökm öz əhəmiyyəti və hüquq nəticələri etibarilə xüsusi yer tutur. Bilavasitə məhkəmə hökmü ilə cinayət işi öz mahiyyəti üzrə həll edilir və hökmdə cinayət hadisəsinin mövcud olması, təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi və bu kimi sair suallara qəti cavab verilir. Hökmün çıxarılmasına qədər aparılan bütün prosessual hərəkətlər hökmün çıxarılmasına üçün faktiki və hüquqi şərait yaratmaq məqsədini daşıyır. Hökm çıxarılandan sonra həyata keçirilən prosessual hərəkətlər isə hökmün qanuni, əsaslı və ədalətli olmasını yoxlamaq, habelə onun vaxtında və düzgün icra edilməsinin təmin edilməsinə yönəlir. Cinayət işi buna qanuni əsaslar olduqda istintaq orqanı və məhkəmə tərəfindən xitam edilə bilər. Lakin iş üzrə cinayət cəzası haqqında məsələni həll etmək tələbi meydana çıxdıqda, bu məsələ yalnız məhkəmənin hökmü ilə müəyyən edilir. Hökm dövlət adından çıxarılır. Bu o deməkdir ki, məhkəmə hökmü dövlət adından çıxarılmqla bir növ dövlətin cinayətə və onu etmiş şəxsə münasibətini ifadə edir. Dövlət məhkəmənin hökmü ilə cəmiyyəti və vətəndaşları cinayətkar qəsdlərdən mühafizə edir. Dövlət adından hökmün çıxarılması həmin aktın nüfuzunu və ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsində hakimlərin məsuliyyətini bir daha artırır. Məhkəmənin hökmü olamdan heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli hesab oluna və cinayət cəzası ilə cəzalandırıla bilməz. Ədalət mühakiməsinin demokratik əsaslarının tam həyata keçirildiyi bir şəraitdə dövlət adından çıxarılan hökm böyük tərbiyəvi və ictimai – siyasi əhəmiyyətə malikdir. Qanunvericinin tələbinə görə məhkəmə çıxışları qurtardıqdan, təqsirləndirilən şəxsin son sözü dinləndikdən, cinayət prosesinin

tərəflərinə yekun məhkəmə qərarının layihəsinə dair öz təkliflərini vermək üçün imkan yaradıldıqdan sonra məhkəmə yekun məhkəmə qərarı çıxarmaq üçün müşavirə otağına gedir. Məhkəmənin burada çıxardığı hökm yalnız məhkəmə iclasında baxılmış işdəki olan sübutlara əsaslanmalı və motivli olmalıdır. Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun məhkəmə qərarının çıxarılması ilə bağlı məsələlər müşavirə otağında məhkəmə tərəfindən müzakirə edilir. Müşavirə otağında yalnız müvafiq olaraq cinayət işinin, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayətin məhkəmə baxışı zamanı məhkəmə tərkibinə daxil olan hakimləri ola bilərlər. Yekun məhkəmə qərarının məhkəmə tərəfindən müzakirə edilməsi və çıxarılması zamanı müşavirə otağında digər şəxslərin olaması qəti qadağandır. Eyni zamanda, qanun hakimlərə müşavirə zamanı məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun məhkəmə qərarı müzakirə edilərkən və çıxarılanda söylənilən mülahizələri yaymağı da qadağan etmişdir. Hakimlərin müşavirə otağında olmalarına fasilə vermək zərurəti də yarana bilər. Aşağıdakı hallarda hakimlərin müşavirə otağında olmalarına fasilə bilər: a) nahar etmək zərurəti olduqda; b) iş günü başa çatdıqda; c) iş günü hesab edilməyən bayram və istirahət günlərində. Müşavirə otağında müzakirə edilən məsələləri əsasən üç qrupa bölmək olar: 1) cinayət hadisəsinə və təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinə aid olan (cinayət hadisəsinin olub-olmamasının sübuta yetirilib-yetirilməməsi, əməldə cinayət tərkibinin olub-olmamasının sübutu məsələsi, təqsirləndirilən şəxsin cinayət törədilməsində aidiyyətinin sübutu məsələsi, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin təqsirinin sübutu məsələsi, təqsirləndirilən şəxsin əməlinin cinayət qanununun müvafiq maddəsi əsasında ona ittihamın elan edildiyi cinayətin əlamətlərinə uyğunluğu məsələsi, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların olub-olmadığı, təqsirləndirilən şəxsin məsuliyyətini ağırlaşdıran və ya yüngülləşdirən halların olub-olmadığı, cinayət məsuliyyətindən azad etmə üçün əsasların olub-olmadığı); 2) cəzaya aid olan (törətdiyi əmələ görə təqsirləndirilən şəxsin cəzalanmalı olub-olmadığı, təqsirləndirilən şəxsə residivə görə cəzanın təyin edilməsi üçün əsasların olub-olmaması, təqsirləndirilən şəxsə məhz hansı cəzanın təyin edilməli olduğunu,

təqsirləndirilən şəxsə təyin edilmiş cəzanın çəkilməli olub-olmadığı, təqsirləndirilən şəxsə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edildikdə hansı cəzaçəkmə və ya tərbiyə müəssisəsinin müəyyən edilməli olduğu, cinayətin törədilməsində təqsirli hesab edilmiş təqsirləndirilən şəxs barəsində əlavə cəzaların və məhz hansı cəzanın təyin edilməsinin zəruri olub-olmadığı, yetkilik yaşına çatmamış təqsirləndirilən şəxs barəsində tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin və hansı tədbirlərin tətbiq edilməsinin mümkün olub-olmadığı, təqsirləndirilən şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin və məhz hansı tədbirlərin tətbiq edilməsinin mümkün olub – olmadığı) ; 3) digər məsələlər (mülki iddianın kimin mənafeyinə və hansı məbləğdə təmin edilməli olub – olmadığı; cinayət nəticəsində vurulmuş maddi zərərin və ya mümkün ola biləcək əmlak müsadirəsinin təmin edilməsi məqsədilə əmlak üzərində qoyulmuş həbsin ləğv edilməli olub – olmadığı; maddi sübutlar məsələsinin necə həll edilməli olduğu, qətimkan tədbirinin ləğv edilməli, dəyişdirilməli və seçilməli olub – olmadığı, o cümlədən girov haqqında məsələnin necə həll ediləcəyi; məhkəmə xərclərinin kimin üzərinə və hansı məbləğdə qoyulmalı olduğu; cəzanın çəkilməli müddətinin hansı tarixdən başlanılması; xüsusi qərarın çıxarılması üçün əsasların olub olmadığı, belə əsaslar olduqda kimin barəsində və hansı məzmununda çıxarılacağı). Bu qrup məsələlərin həlli ilə əlaqədar məhkəmə qarşısında bir sıra vacib qərarların qəbul edilməsi zərurəti yaranır. Birinci növbədə məhkəmə cinayət işində mülki iddianın kimin mənafeyinə və hansı məbləğdə təmin edilməli olub-olmaması müzakirədən keçirib həll etməlidir. Bununla bağlı nəzərə almaq lazımdır ki, əgər iş üzrə mülki iddia verilmişsə, yaxud mülki iddia verilməsə də cinayət nəticəsində maddi ziyan vurulmuşsa, məhkəmə bu zaman mülki iddianın təmin edilməsi, bunun kimin xeyrinə və hansı miqdarda təmin edilməsi məsələlərini müzakirə edib həll etməlidir. Məhkəmə mülki iddiaya aid olan bütün məsələləri CPM – in 179-188-ci maddələrinə müvafiq olaraq həll edir. Məhkəmə hökm çıxarakən maddi sübutlar məsələsinin necə həll edilməli olduğu, hansı əmlakın müsadirə edilməli olduğu, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak və ya cinayətin predmeti istifadə edildiyi, özgəninkiləşdirildiyi və ya başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alınma bilmədiyi halda

həmin əmlakın məbləği dəyərində təqsirləndirilən şəxsə məxsus olan hansı məbləğdə pulun və ya hansı əmlakın müsadirə edilməli olduğunu müzakirə etməlidir. Bundan başqa, hökmdə həll edilən məsələlərdən biri də məhkəmə məsrəflərinin kimin üzərinə və hansı miqdarda qoyulmasının müəyyən edilməsidir. Həmçinin hökm qanuni qüvvəyə minənə qədər təqsirləndirilən şəxs barəsində əvvəlcə seçilmiş qətimkan tədbirini saxlamaq, dəyişdirmək və ya bu tədbir əvvəl seçilməmişsə, təqsirləndirilən şəxsə qətimkan tədbirini tətbiq etmək məsələsini də məhkəmə çox ciddi şəkildə müzakirə edir. Aydın məsələdir ki, məhkəmə tərəfindən bəraət hökmü çıxarıldıqda təqsirləndirilən şəxs barəsində seçilmiş hər hansı qətimkan tədbiri ləğv edilməlidir. Əgər təqsirləndirilən şəxs barəsində həbsə almaq qismində qətimkan tədbiri seçilmişsə, məhkəmə, bunun ləğv edilməsi və təqsirləndirilən şəxsin dərhal həbsdən azad edilməsi haqqında hökmdə göstərməlidir. Bundan başqa, əgər məhkəmə təqsirləndirilən şəxsi cəzadan azad etməklə, yaxud cəza təyin etmədən, yaxud da azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza təyin etməklə ittiham hökmü çıxarırsa, hökmdə həmçinin təqsirləndirilən şəxsin dərhal azad edilməsi haqqında göstəriş olmalıdır. Məhkəmə müşavirə otağında təqsirləndirilən şəxsin cinayətkar hərəkətlərindən zərər çəkmiş vətəndaşların stasionar müalicəsi üçün sərf olunmuş vəsaitin dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilməsi məsələsini də həll edir. Eyni zamanda zərər çəkmiş şəxsə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına kompensasiya verilməsi haqqında qərarı ittiham hökmündə əks etdirərkən məhkəmə, həmçinin kompensasiya qismində ayrılan pul məbləğinin məhkum edilmiş şəxsdən tutulub dövlət büdcəsinə qaytarılmasını hökmdə göstərir. Təqsirləndirilən şəxsin cinayət törədildiyi zaman və ya cinayət törədildikdən sonra öz hərəkətlərinə hesabat vermək və ya onları idarə etmək qabiliyyəti barədə məsələ məhkəməyədək icraat və ya baxış zamanı qalxdıqda və bununla əlaqədar məhkəmə-psixiatriya ekspertizası təyin edilməli olduqda, təqsirləndirilən şəxsin anlaqlılığı barədə məsələ bir daha müşavirə otağında məhkəmə tərəfindən müzakirə edilməlidir¹. Ümumiyyətlə, yekun məhkəmə qərarının çıxarılması zamanı müzakirə edilən hər bir qərar qəti olmalıdır.

¹Cəfərquliyev.M.Ə.Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi.Bakı: Qanun, 2008.Səh.551.

Onun qəbul edilməsi üçün hər bir hakim təsdiqedicisi və ya inkaredicisi cavab verməlidir. Səsvermədə iştirak edən hakimlərdən heç biri bitərəf qalmamalıdır. Bütün hallarda məhkəmə iclasında sədrlik edən axırıncı səs verir. Bütün məsələlər sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Lakin ömürlük azadlıqdan məhrum etmənin tətbiqi barədə qərar hakimlər tərəfindən yalnız yekdilliklə qəbul edilə bilər. Qanunda göstərilmişdir ki, müşavirə otağında müzakirə edilən məsələlərdən hər biri üzrə sədrlik edən tərəfindən təklif olunan qərar birinci səsə qoyulur. Hakimlərdən biri təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsinin lehinə səs verdikdə, digər iki hakimin isə həmin cinayətin tövsifi və cəza tədbirinə dair qərarları üst-üstə düşmədikdə bəraət verilməsini təklif etmiş hakimin səsi həmin məsələlər üzrə təqsirləndirilən şəxs üçün ən əlverişli qərarı təklif etmiş hakimin səsinə əlavə edilir. Qərarın qəbul edilməsi zamanı xüsusi rəy vermiş hakim həmin rəyi məhkəmənin yekun qərarının elan edildiyi vaxtdan 3 gündək müddətdə yazılı şəkildə bildirmək hüququna malikdir. Xüsusi rəy məhkəmə iclasında sədrlik edənə təqdim edilir və yalnız apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəməsində icraat zamanı açıla bilən möhürlənmiş zərfdə onun tərəfindən məhkəmə icraatının materiallarına əlavə edilir.

Cinayət – prosessual qanunvericilikdə iki növ hökmlər nəzərdə tutulub: a) bəraət hökmü; b) ittiham hökmü. *Məhkəmənin bəraət hökmü* təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edildiyi və məhkəməyə verildiyi ittiham üzrə cinayətin törədilməsində onun təqsirli olmaması haqqında məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun məhkəmə qərarını əks etdirir. *Məhkəmənin ittiham hökmü* təqsirləndirilən şəxsin cinayətin törədilməsində təqsirli bilinməsi və onun barəsində cəza tədbirinin tətbiq edilməsi (cinayət qanunu ilə bilavasitə nəzərdə tutulduğu hallarda onun barəsində cəzanın tətbiq edilməməsi və ya cəzadan azad edilməsi) barədə məhkəmə baxışının nəticələrinə dair yekun məhkəmə qərarını əks etdirir. İttiham hökmü öz xarakteri etibarilə üç növə bölünür: a) CPM – in 39.1.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş halda – təqsirləndirilən şəxsə cəza təyin

etməməklə; b) CPM – in 39.1.12-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda - təqsirləndirilən şəxsə təyin edilmiş cəzadan onu azad etməklə; c) Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müddəalarına əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsinin tətbiq edilməməsi qərarına gəldiyi halda - təqsirləndirilən şəxsə cəza təyin etməklə; d) Cinayət – Prosesual Məcəllə və cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş bütün digər hallarda - təqsirləndirilən şəxsə cəza təyin etməklə.

Cinayət – prosesual qanunvericilik məhkəmə hökmünün tərtib edilməsinə və onun məzmununu əhatə edən məsələlərin müəyyən edilməsinə çox diqqətlə yanaşmışdır. Məhkəmənin hökmü məhkəmə baxışının aparıldığı dildə, aydın, anlaşılan ifadələrlə tərtib edilməlidir. Məhkəmənin hökmü hakimlərdən biri tərəfindən əllə yazılmalı və ya çap makinasında, yaxud kompüterdə hazırlanmalıdır. Məhkəmə hökmünün hər səhifəsi onun lehinə səs vermiş hakimlər tərəfindən imzalanmalıdır. Bu hökmə razılaşmayan hakim hər səhifəsi özü tərəfindən imzalanmış yazılı xüsusi rəyini möhürlənmiş zərfdə məhkəmə icraatının materiallarına əlavə edir. Məhkəmənin hökmünə düzəlişlər hökm elan olunanadək müşavirə otağında edilməli və onun lehinə səs vermiş hakimlərin imzaları ilə təsdiq olunmalıdır. Məhkəmənin hökmü *giriş, təsviri-əsaslandırıcı və nəticəvi hissələrdən* ibarətdir.

Giriş hissəsi hökmün kimin adından çıxarılması ilə başlanır. Hökmün bu hissəsində: hökmün çıxarılması tarixi, vaxtı və yeri, işə baxan məhkəmənin tam adı, sədrlik edənlərin və hakimlərin, məhkəmə iclas katibinin, dövlət ittihamçısının, xüsusi ittihamçının, müdafiəçinin, zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və onların nümayəndələrinin, habelə məhkəmə iclasında iştirak edən tərcüməçinin soyadı, adı və atasının adı göstərilməlidir. Giriş hissəsində təqsirləndirilən şəxs haqqında daha ətraflı məlumat verilir. Burada təqsirləndirilən şəxsin soyadı, adı və atasının adı, anadan olduğu il, ay, gün və yer, yaşayış yeri, məşğuliyyəti, təhsili, ailə vəziyyəti və təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti haqqında iş üçün əhəmiyyət kəsb edən sair məlumatlar, habelə təqsirləndirilən şəxsin ittiham olunduğu cinayəti nəzərdə tutan cinayət qanunun

maddəsi (maddələri) konkret göstərilməlidir. Hökmün giriş hissəsində, həmçinin məhkəmə iclasının açıq və qapalı, səyyar yaxud məhkəmənin binasında aparılması haqqında məlumat verilməlidir.

Həm ittiham hökmünün və həm də bəraət hökmünün **təsviri-əsaslandırıcı hissəsində** məhkəmə iş üzrə qəbul etdiyi qərarı əsaslandırmalıdır. İttiham hökmünün təsviri-əsaslandırıcı hissəsində hər şeydən əvvəl cinayətkar hərəkətin tam təsviri verilməlidir. Bu zaman cinayətkar hərəkətin tam təsviri ittiham aktında təsvir edildiyi kimi deyil, məhkəmə baxışında müəyyən edildiyi kimi verilməli və məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən hallar, o cümlədən törədilmiş hərəkətin motivi və məqsədi, habelə bu halların həqiqətən mövcud olub-olmamasını təsdiq edən sübutlar şərh edilir. İttiham hökmünün təsviri-əsaslandırıcı hissəsi: 1) cinayətin törədilməsi yeri, vaxtı, üsulu, təqsirin xarakteri, törədilmə motivləri və nəticələri göstərilməklə məhkəmə tərəfindən sübuta yetirilmiş hesab edilən cinayət əməlinin təsviri; 2) məhkəmənin nəticəyə gəlməsi üçün əsaslandığı sübutlar və onun tərəfindən digər sübutların rədd edilməsinin motivləri; 3) təqsirli şəxsin məsuliyyətini ağırlaşdıran və ya yüngülləşdirən hallar; 4) ittihamın bir hissəsi əsassız hesab edildikdə, bunun əsasları; 5) təqsirli şəxsin hərəkətlərinin tövsifi məhkəmə tərəfindən dəyişdirildikdə bunun motivləri; 6) qərarların qəbul edilməsində məhkəmənin istinad etdiyi qanunların normaları; 7) CPM – in 346.1.11—346.1.14-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş məsələlərin həlli zamanı məhkəmənin gəldiyi nəticələrin motivləri; 8) əlavə cəza növünün təyin edilməsi haqqında qərarın motivləri; 9) mülki iddia və məhkəmə xərclərinin ödənilməsi barədə qərarın motivləri. Məhkəmə cəza təyin edərkən CM-in 62 və 70-ci maddələrini tətbiq etməyi zəruri hesab etdiyi hallarda hökmünün təsviri-əsaslandırıcı hissəsində həm cinayətə görə cinayət qanununda müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin etmənin və ya qanunda nəzərdə tutulan aşağı həddən də az cəza təyin edilməsinin, habelə şərti məhkum etmənin səbəblərini mütləq göstərməlidir. Bəraət hökmünün təsviri-əsaslandırıcı hissəsində təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verildiyi ittihamın mahiyyəti, məhkəmə baxışı zamanı məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş hallar, məhkəmənin nəticəyə

gəlməsi üçün əsaslandığı sübutlar və ittihamın əsaslandırılması üçün göstərilmiş sübutların onun tərəfindən rədd edilməsinin motivləri göstərilməklə təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsi əsasları, bəraət almış şəxsə cinayət təqibi orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vurulmuş ziyanın, məhkəmə xərclərinin ödənilməsi məsələsi və mülki iddia üzrə qərarın motivləri göstərilməlidir.

Məhkəməni ittiham hökmünün nəticə hissəsi isə iş üzrə icraatın qurtarması ilə əlaqədar olaraq təqsirləndirilən şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olması, ona cəza təyin edilməsi və bir sıra digər məsələlər üzrə məhkəmənin qəti qərarını özündə əks etdirir. Təqsirləndirilən şəxs residivist, təhlükəli residivist və xüsusilə təhlükəli residivist hesab olunduqda bu barədə hökmün nəticə hissəsində göstərilir. Əgər təqsirləndirilən şəxsə bir neçə ittiham elan olunarsa və onlardan bəziləri sübuta yetməmiş hesab edilərsə, hökmdə hansı ittiham üzrə təqsirləndirilən şəxsə bəraət verildiyi və onun hansı ittiham üzrə məhkum olunduğu bütün dəqiqliyi ilə qeyd edilməlidir. Məhkəmə cəzadan azad etməklə ittiham hökmü çıxararkən, əvvəlcə qəbul etdiyi qərarın motivini şərh etməli, sonra isə cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsi təqsirkar bilib ona cinayət qanununun müvafiq maddəsi cəza təyin etməli və məhkumun cəzanı çəkməkdən azad edilməsi haqda göstərməlidir. Bundan başqa, məhkəmə cəza təyin edərkən CM – in 62-ci və ya 70-ci maddəsinin tətbiq edilməsini zəruri hesab etdiyi hallarda hökmdə əsas cəzanı, məhkəmənin seçdiyi cəzanın növünü və miqdarını, cəza şərti olaraq tətbiq edildikdə isə sınaq müddətini göstərməlidir. Eyni zamanda, hökmün nəticə hissəsində həm də hökmün qanuni qüvvəyə minməsindən sonra CM – nin 48-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan hallarda təqsirləndirilən şəxsin hərbi rütbə və ya xüsusi addan, ordendən, medaldan və ya fəxri addan məhrum edilməsi üzrə məhkəmənin qərarı şərh olunmalıdır. Bütün bunlardan başqa, hökmün nəticəvi hissəsində təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanıldığı halda ibtidai həbs müddətinin cəzaçəkmə müddətinə daxil edilməsi; cinayət qanununun müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda əlavə cəza növünün təyin edilməsi; mülki iddianın həlli və məhkəmə xərclərinin ödənilməsi (kimin və hansı məbləğdə ödəməsi); maddi , əmlak müsadirəsi cəzası təyin olunduğu halda

müsadirə edilməli olan cinayətin predmetləri, cinayət törədərkən istifadə olunan alət və vasitələr, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın siyahısı, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak və ya cinayətin predmeti istifadə edildiyi, özgəninkiləşdirildiyi və ya başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alına bilinmədiyi halda həmin əmlakın dəyəri məbləğində müsadirə olunacaq məhkuma məxsus olan pulun miqdarı və ya əmlakın siyahısı; sübutların həlli; məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə minənədək məhkumun barəsində seçilmiş qətimkan tədbirinin həlli; məhkəmə hökmünün qanuni qüvvəyə minməsi və ondan şikayət vermə qaydasının izahı da konkret şəkildə verilir. Bəraət hökmünün nəticəvi hissəsində təqsirləndirilən şəxsin soyadı, adı, atasının adı və ona bəraət verilməsi haqqında qərar; məhkəmə hökmü çıxarılanadək bəraət almış şəxs barəsində qətimkan tədbirlərinin seçildiyi halda onun dərhal ləğv edilməsi; məhkəmə hökmü çıxarılanadək mülki iddianın və ya mümkün ola biləcək əmlak müsadirəsinin təmin edilməsi üzrə tədbirlər görüldükdə görülmüş tədbirlərin ləğv edilməsi; mülki iddianın həlli və məhkəmə xərclərinin ödənilməsi (kimin və hansı məbləğdə ödəməsi); maddi sübutların həlli; məhkəmə hökmünün qanuni qüvvəyə minməsi və ondan şikayət verilmə qaydasının izahı göstərilir. Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair xüsusi qərar isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bir sıra xüsusi hallarda çıxarılır. Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair məhkəmənin yekun qərarı imzalandıqdan sonra məhkəmə iclas zalına qayıdır və məhkəmə iclasında sədrlik edən, həcmi böyük olduqda isə məhkəmə tərkibində olan digər hakimlər növbə ilə həmin qərarı elan edirlər. Məhkəmə tərkibi daxil olmaqla məhkəmənin iclas zalında olan şəxslər məhkəmənin yekun qərarını ayaq üstə dinləyirlər. Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair məhkəmənin yekun qərarı təqsirləndirilən şəxsin bilmədiyi dildə tərtib edildikdə, həmin qərar elan edildikdən dərhal sonra o, tərcüməçi tərəfindən təqsirləndirilən şəxsin ana dilinə və ya onun bildiyi başqa dilə tərcümə edilərək təqsirləndirilən şəxsə oxunmalıdır. İclasda sədrlik edən təqsirləndirilən şəxsə, habelə cinayət prosesi tərəflərinin nümayəndələrinə məhkəmənin yekun qərarından şikayət etmə qaydasını və müddətini izah edir. Bəraət almış şəxsə onun qanunsuz tutulması, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb

edilməsi, qətimkan tədbirinin tətbiqi, qanunsuz məhkəməyə verilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi hüququ və həmin hüququn həyata keçirilməsi qaydası izah edilməlidir. Təqsirləndirilən şəxs ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edildikdə, ona əfv haqqında vəsatət qaldırmaq hüququ izah edilir. Məhkəmənin yekun qərarını elan və izah etdikdən sonra məhkəmə, həmçinin çıxardığı xüsusi qərarı elan edir.

NƏTİCƏ

Cinayət prosesinin mərhələləri bilavasitə cinayət prosesinin özünü yaradır. Cinayət prosesi və onun mərhələləri bir-birinə olan münasibətdə hissəsinin tama olan nisbətindədir. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlir ki, məhkəmə baxışı mərhələsi cinayət prosesinin digər mərhələləri içərisində kuliminasiyanı təşkil edir. Yəni bu zaman konkret cinayət işi ilə əlaqədar olaraq məsələ öz həllini tapır və bundan sonrakı hadisələr nisbətən enən temp üzrə hərəkət edir. Məhkəmə baxışında istər məhkəməyə münasibətdə, istərsə də prosesin digər iştirakçılmasına münasibətdə son söz deyilir. Məhkəmə baxışı zamanı insan taleyi həll olunduğundan bu proses obyektiv, qanuna əsaslanmaqla, ədalətli şəkildə aparılmalıdır. Məhkəmə hökmü hər bir halda dövlət adından çıxarıldığından həmin hökm dövlətin cinayət törətmiş vətəndaşlarına münasibətdə tutduğu mövqeyi əks etdirir. Hər bir ölkədə məhkəmə hakimiyyətinin necə qurulduğu, bu sahədə aparılan dövlət siyasətinin mahiyyəti və siması məhz məhkəmə baxışı zamanı üzə çıxır. Son illər ölkədə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq siyasəti bilavasitə bu sahədə olan neqativ halların qarşısının alınması, peşəkar hakim korpusunun yardılması istiqamətinə yönəlmişdir. Məhkəmə baxışı zamanı insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqların həyata keçirilməsinə imkan yaradılması əsas faktarlardandır. Qanunvericilik səviyyəsində məhkəmə baxışı mərhələsi yüksək səviyyədə işlənmişdir. Lakin eyni sözləri bu mərhələnin nəzəri əsasları ilə bağlı demək olmaz. Məhkəmə baxışı mərhələsi mövzu etibarilə geniş olsa da elmi ədəbiyyatda digər mərhələlərlə müqayisədə nəzəri olaraq işlənməmiş mövzu olaraq qalır. Bu mövzu daha çox praktiki mövzu kimi öz aktuallığını saxlayır. Məhkəmə baxışı mərhələsinin hüquq ədəbiyyatında nəzəri əsaslarının işlənməsi, fikrimizcə, məqsədemüvafiq və effektiv nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Xüsusi ədəbiyyat:

- 1) Həsənov E.H. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Bakı: Azər nəşr, 2009
- 2) Mövsümov C.H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Bakı: Maarif, 1980
- 3) Mövsümov C.H. Sovet Cinayət Prosesi. Bakı: Maarif, 1989
- 4) Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi. Bakı: Qanun, 2008
- 5) Kərimov Ş.M. Hökmün icrasının prosessual aspektləri. Bakı: Maarif, 2000
- 6) Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2006
- 7) Əsgərov Z, Nəsirov.E, İsmayılov.M, Məmmədov.X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003
- 8) Priyev Ə.S. Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanları. Bakı, 2001
- 9) Bayramov M. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə hakimiyyəti. Red.M.Ə.Cəfərquliyev. Bakı: Qanun, 2004
- 10) Cəfərquliyev M.Ə. Milli dil və məhkəmə icraatı. Bakı: Azər nəşr, 1991
- 11) Cəfərquliyeva M. Cinayətkarlıqla mübarizədə və sabit hüquq qaydasının təminində istintaq orqanlarının rolu // “Qanun” jurnalı, N-4 (72), 2000
- 12) Azərbaycan Respublikasının Cinayət - Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı: Qanun, 2005
- 13) İbrahimov Ə. Azərbaycan SSR- də məhkəmə və prokurorluğun təşkili. Bakı: Azər tədris nəşr, 1963
- 14) В. В. Вандышев. УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС .Курс лекций. СПб.: Питер, 2002
- 15) Смирнов А.В., Калиновский К.Б., Уголовный процесс: Учебник для вузов/ под ред. А.В.Смирнова 2-ое изд., СПб: Литер, 2005

- 16) Кашепов В.П. О преобразовании статуса суда в уголовном судопроизводстве.// Журнал российского права, 2002, № 12
- 17) Комментарий к УПК РФ. / под ред. В.И. Радченко, В.Т. Томина, М.П. Полякова - 2-ое изд., перераб. и доп. Юрайт – Издат, 2006
- 18) Рыжаков А.П. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – М.: «Издательство ПРИОР», 2007
- 19) Курченко В., Павлова Л. Судебное разбирательство.//Российская юстиция. 2001. № 2
- 20) Уголовный процесс. Учебное пособие. //Под ред. Гуценко К.Ф. М. 2006.
- 21) Уголовный процесс.: Учебник для вузов / Под ред. В.П. Божьева. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Спарк, 2002.

b) Qanunvericilik materialları:

- 22) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009
- 23) Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011
- 24) “ Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanun. Bakı: Qanun, 2010
- 25) “Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” Qanun. Bakı: Qanun, 1998
- 27) “Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” Qanun. Bakı, 1998
- 28) “Prokurorluq haqqında” Qanun. Bakı: Qanun, 1999
- 29) “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanun. Bakı: Qanun, 1999

